

מחקר במימון המוסד לביטוח לאומי

למידה לאורך החיים בתקופת ההזדקנות (Late Life Learning), עוני סובייקטיבי גילנות והדרה חברתית

דוח מחקר

פרופ' ישראל איסי דורון, ד"ר יעל הוכמן, פרופ' טובה בנד-וינטרשטיין

החוג לגרונטולוגיה מדעי הזיקנה – הפקולטה למדעי הרווחה והבריאות – אוניברסיטת חיפה

תקציר מנהלים

החברה הישראלית עוברת הליכי הזדקנות מהירים. קבוצת האזרחים הותיקים סובלת – בהכללה – משיעורי עוני גבוהים יחסית, מחוויה שלילית של גילנות, וכן מהדרה חברתית. אחת הדרכים האפשריות לשנות מציאות זו עשויה להיות דרך הליכי למידה, או באופן מדויק יותר: למידה לאורך החיים לרבות בתקופת הזיקנה. למידה, לפחות לכאורה, עשויה להגדיל את היכולות וההזדמנויות של אזרחים ותיקים להשתלב בחברה, להיות פעילים, ולשבור תדמיות שליליות הגורמות להדרה ואפליה.

מטרת המחקר היתה אם כך לנסות להרחיב את הידע וההבנה ביחס ללמידה ולפערים חברתיים בתקופת הזקנה בישראל, ולבדוק את הקשרים שבין מעורבות בלמידה בגיל הזקנה לבין, גילנות, הדרה חברתית, ותחושת עוני סובייקטיבי.

שיטת המחקר היתה סקר טלפוני כמותני, שנעשה על מדגם ארצי מייצג של המגזר היהודי, אשר כלל 501 משתתפים דוברי עברית, שהינם מעל גיל 65, ובעלי יכולת קוגניטיבית תקינה. כלי המחקר כללי מרכיב של שאלות רקע סוציו-דמוגרפיות, שאלה ביחס להשתתפות במסגרת לימודית, ומערכי שאלות למדידת גילנות (עמדות כלפי זיקנה), למדידת הדרה חברתית, ולמדידת עוני סובייקטיבי. הממצאים נותחו באמצעות התוכנה הסטטיסטית SAS 9.4.

באופן כללי, הממצאים חשפו כי קבוצת המשתתפים שהיו מעורבים בפועל בהליכי למידה בגיל המבוגר התאפיינו בכך שהן היו נשים, משכילות, במצב כלכלי ובריאותי טוב.

הממצאים גם תמכו בהשערות המחקר המרכזיות, ולפיהן המשתתפים/ות שדיווחו על היותם מעורבים בהליכי למידה – גם דיווחו על רמות נמוכות יותר של עוני סובייקטיבי, הדרה חברתית, וגילנות – זאת בהשוואה למשתתפים שלא היו מעורבים בהליכי למידה.

אולם, בניתוח הרגרסיה, ובניגוד למשוער, לא נמצא כי ההשתתפות בלמידה בתקופת הזיקנה היתה קשורה ברמה הסיבתית לתחושת העוני הסובייקטיבי (וזאת בניגוד לתרומה הסיבתית שהיתה למשתנה הזה לתחושת הדרה חברתית ולעמדות גילניות).

הממצאים שתוארו לעיל מצד אחד מחזקים את ההנחה (וזאת בדומה לממצאי מחקרים קודמים) לפיה יש חשיבות ומשמעות ללמידה בגיל המבוגר, שכן זו נמצאת קשורה עם פחות גילנות, פחות הדרה, ופחות תחושת עוני סובייקטיבי. מצד שני, הממצאים לא תמכו בסברה לפיה עצם הלמידה בגיל המבוגר מהווה סיבה להפחתת תחושת העוני הסובייקטיבי.

בנוסף, הממצאים מלמדים כי לפחות נכון להיום, חלק משמעותי מאוכלוסיית האזרחים הוותיקים המעורבים בהליכי למידה, הינו דווקא חלק המשקף אוכלוסיות "חזקות" – דהיינו, נשים, בריאות, במצב כלכלי טוב יחסית, ומשכילות.

לאור זאת, ברמת המדיניות, ממצאי המחקר תומכים במסקנה לפיה יש צורך לעודד ולתמרץ את מעורבותם של אזרחים ותיקים בפעילויות למידה בגיל המבוגר – באופן כללי; וכן יש לנקוט בפעולות להרחבת שיעור ההשתתפות של אזרחים ותיקים מקרב אוכלוסיות מגוונות יותר – גברים, בעלי השכלה והכנסה נמוכים, במצב בריאותי פחות טוב – באופן קונקרטי. הרחבת פעילות זו תתרום להפחתת תחושת ההדרה החברתית, ולהפחתת העמדות השליליות כלפי הזיקנה – אף אם לא תביא עימה בהכרח לירידה בתחושת העוני הסובייקטיבי.

ברמה המחקרית והתיאורטית – יש צורך במחקרי המשך אשר יעמיקו את ההבנה ביחס להיבטים יותר קונקרטיים בהליכי הלמידה בגיל המבוגר (לדוגמא: אופי הלמידה, תכני הלימוד, זירות הלימוד) – ובין תופעות הגילנות, ההדרה החברתית, ותחושת העוני הסובייקטיבי.

הקדמה

החברה הישראלית עוברת הליכי הזדקנות מהירים. ההערכה היא כי בעשרים השנים הקרובות תכפיל עצמה אוכלוסיית האזרחים הוותיקים, לכ- 2.1 מיליון איש, ושיעורה באחוזים יעלה לכמעט 15 אחוזים (שנור וכהן, 2022). קבוצת האזרחים הוותיקים סובלת – בהכללה – משיעורי עוני גבוהים יחסית (קרוב ל- 15% אחרי תשלומי העברה ומיסים), וכן מהדרה חברתית ואפליה הנובעים ממה שידוע כגילנות (Ageism) וההבניה החברתית השלילית (והחיובית) של הזקנה (דורון, 2013). אחת הדרכים האפשריות לשנות מציאות זו עשויה להיות דרך הליכי למידה, או באופן מדויק יותר: למידה לאורך החיים בתקופת ההזדקנות והזיקנה. למידה, לפחות לכאורה, עשויה להגדיל את היכולות וההזדמנויות של אזרחים ותיקים להשתלב בחברה, להיות פעילים, לשבור תדמיות שליליות הגורמות להדרה ואפליה, וכתוצאה מכך גם להפחית תחושת עוני סובייקטיבי.

באופן יחסי יש מעט מאוד מחקר בישראל אודות למידה בגילאי הזקנה. מסקירת המאפיינים של האזרחים הוותיקים המעורבים בלמידה עולה כי בהכללה מדובר בקבוצה מצומצמת: רובם בדרך כלל בעלי הכנסה והשכלה גבוהים, מה שמצביע על כך שלעיתים קבוצות רחבות מקרב האזרחים הוותיקים אינן מעורבות בהליכי הלמידה: מעוטי הכנסה, קבוצות מיעוט, מוגבלים וחולים. מעבר לכך, הגם שסוגיית העוני הסובייקטיבי נחקרה (לפחות באופן חלקי ונמוך יותר בהשוואה לחקר העוני האובייקטיבי) בעולם, הדבר טרם נבחן בהקשרו ללמידה לאורך החיים בתקופת הזיקנה בישראל. לאור זאת, מטרת המחקר היא להרחיב את הידע וההבנה ביחס ללמידה ופערים חברתיים בתקופת הזקנה בישראל - לבדוק את הקשרים שבין מעורבות בלמידה בגיל הזקנה לבין עוני סובייקטיבי.

1. סקירת ספרות

1.1 עוני סובייקטיבי (Subjective Poverty)

עוני הוא תופעה רב ממדית ומורכבת. לאורך ההיסטוריה נעשו ניסיונות שונים להגדיר ולהמשיג את תופעת העוני תוך שימוש במשתנים אובייקטיביים או סובייקטיביים, אבסולוטיים או יחסיים. לאורך השנים התפתחה ההכרה שתופעת העוני אינה תלויה אך ורק בהכנסה כספית אלא מושפעת ממרכיבים רבים נוספים כמו: מגדר, שביעות רצון ממקום מגורים, קשרים חברתיים, פנאי, מצב בריאותי, שביעות רצון בתחום התעסוקה השכלה ועוד (McBride, 2021; Łuczak & Kalinowski, 2021; Sunwoo, 2020; & Smith, 2022).

הגם שבאופן היסטורי עיקר העיסוק בתחום העוני היה קשור לעיסוק במדדים אובייקטיבים של התופעה, הרי שבעשורים האחרונים הולך וגובר העניין גם בתובנה כי עוני הוא גם תחושה אינדיבידואלית המתייחסת לאמונות ולתפיסות של האדם במסגרת החברה בה הוא חי. מצב זה הצליח להסביר תופעות לפיהם אנשים שבאופן "אובייקטיבי" נחשבו כעניים, באופן סובייקטיבי בכלל לא תפסו את מצבם כ"עוני". מכאן שעוני סובייקטיבי מבוסס על תפיסות אישיות והערכה סובייקטיבית של הנסיבות החיצוניות (Alkire & Apablaza, 2016; Dean, 2016).

בהקשר של מוקד המחקר הנוכחי, הרי שבמחקרים שבחנו עוני סובייקטיבי בתחום הלמידה התמקדו החוקרים בעיקר באוכלוסיית תלמידים וסטודנטים צעירים. מחקרים אלה הראו כי לומדים ממשפחות מצוקה כלכלית / חברתית הם בעלי שביעות רצון נמוכה, בריאותם לקויה וסיכויי הנשירה ממוסדות החינוך גבוהים יותר ויש לכך השלכה על עתידם – שכן בהכללה נתונים מלמדי כי חינוך מפחית עוני (Sunwoo, 2020). במבוגרים לעומת זאת אין כמעט בנמצא מחקרים המתמקדים בתחום הלמידה, והמחקרים הקיימים בתחום זה שלא בהקשר של הלמידה מרבים לבחון את העוני הסובייקטיבי בעיקר על פי מצבם הבריאותי ותחושת הצלחה בתחומי החיים האישיים והמקצועיים של המשתתפים במחקר.

נדמה אם כך שמעל הכל עוני – אובייקטיבי וסובייקטיבי כאחד - מהווה חסם למימוש הזדמנויות בחיים. אולם, בהקשר זה מעניין לבחון האם המעורבות בתהליכי הלמידה בגיל המבוגר תסייע להפחתת תחושת העוני (דהיינו, הערכת העוני הסובייקטיבית), זאת לאור העובדה כי תקופת הזקנה מאופיינת בנטייה לירידה בערך העצמי, לצד צורך עז לאוטונומיה והמשך צמיחה והתפתחות אישית (WOOH, 2002). במילים אחרות, המחקר הנוכחי ינסה לבחון בין היתר האם תחושות ההתפתחות האישית והצמיחה המלוות (או אמורות ללוות) את המעורבים בתהליכי למידה בזקנה יבואו לידי ביטוי בדיווח העוני הסובייקטיבי? האם בעקבות מעורבות בתהליכי למידה תחושת העוני הסובייקטיבי תפחת ותשפיע גם על דיווח הבריאות הסובייקטיבי? האם תצטמצם תחושת העוני בקרב האנשים הזקנים הלומדים המדווחים שחוו הדרה חברתית בעברם למרות שיש מי שמכנים את העוני כתופעה תמידית? שאלות אלה ועוד הן בבסיסו של המחקר.

1.2 הדרה חברתית – Social exclusion

תופעה חברתית משמעותית נוספת לצד תופעת העוני הינה תופעת ההדרה החברתית. הגם שיש חפיפה מסוימת בין מציאות של עוני ובין הדרה חברתית, מדובר במושגים שונים. הדרה חברתית מתייחסת להפרדה ולהרחקה (במישרין או בעקיפין, בצורה פיזית או אחרת), של יחידים וקבוצות

ממעגלי הפעילות החברתית של מרבית החברה (Commins 2004; Moffatt & Glasgow, 2009). הדרה חברתית זוכה לעניין רב במחקר הגרונטולוגי שכן היא משלבת דפוסי הזדקנות גיאוגרפיים, חוסר יציבות כלכלית מתמשכת, רגישות כלפי קבוצות מזדקנות והגדלת אי השוויון (Börsch-Supan et al., 2015; Scharf, 2015).

יחד עם זאת ההדרה החברתית היא מושג שנוי במחלוקת, אין הסכמה על הגדרות אחידות, ובשל כך המושג זוכה לעמימות רבה (Börsch-Supan et al., 2015). כמו כן המחקר הגרונטולוגי בתחום ההדרה החברתית מתפרס על פני תתי תחומים רבים וחוסר הסינתזה בין הממצאים והראיות בתחום מגביל להבנת החוקרים את היכולת לזהות תהליכים ברמת המאקרו הקשורים לאוכלוסיית הזקנים (Walsh, Scharf & Keating, 2017). לעומתם יש חוקרים הסבורים כי עמימות זו היא בעלת ערך ומאפשרת את ההתבוננות הרב ממדית בשלבים המאוחרים בחיים (Myck, Najsztub & Oczkowska, 2020).

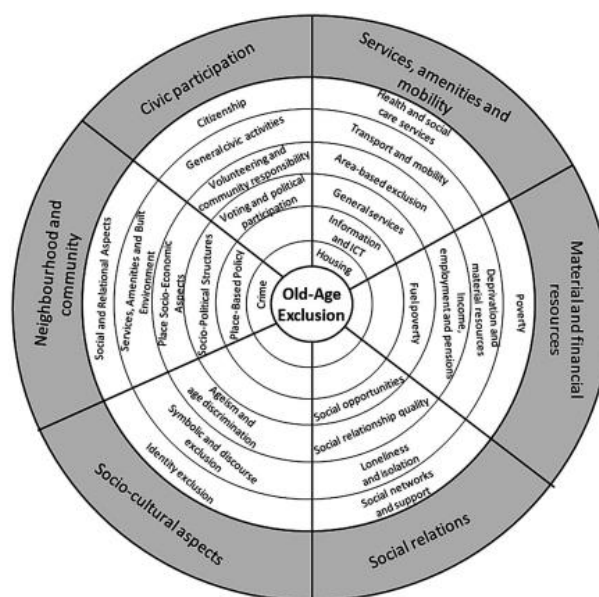
לפחות לפי חלק מהגישות, ניתן לומר כי הדרה חברתית היא חוויה אישית המבטאת פגיעה והגבלות ודנה בפערים חברתיים ברמה הקולקטיבית- תוך ניתוח תהליכים ויחסים בין קבוצות ומוקדי כוח והשפעה בחברה (Dean & Platt, 2016). ברור לפיכך כי ההדרה החברתית אינה מוחלטת והיא יחסית לזמן ומקום מוגדרים ודינמית. אנשים יכולים להיות מודרים גם אם הם אינם עניים מבחינה חומרית – מה שמדגיש את השוני בין עוני ובין הדרה חברתית. ההדרה מוכרת כתהליך דינמי חוצה דורות, כאשר לכל מרכיב בו יכולת השפעה (חיבור/ התנתקות) ביחס לאילוצים וההזדמנויות של מסלול החיים. שורשיה של ההדרה חברתית נעוצים באי שוויון חברתי (כלכלי ותרבותי) המבטא כשל במערכות הפוליטיות, הכלכליות והתרבותיות (Dean & Platt, 2016; Nilsen et al., 2022). כשל שבעקבותיו הורחקו והודחו אנשים וקבוצות בחברה לשוליים ונמנעו מהם מיצוי זכויות והשתתפות פעילה בעיצוב החיים וההשתייכות לקהילה (רונו, דורון, וסלונים- נב, 2008; Dean & Platt, 2016).

ספרות המחקר המתייחסת לקבוצות מודרות כוללת כל קבוצה המתמודדת עם קיפוח כדוגמת: מהגרים, מיעוטים, אנשים חסרי זכויות, עניים, זקנים, מובטלים, נכים נשים והרשימה עוד ארוכה (Bracic, 2022; Silver, 2007). לאור זאת נוכל לראות אוכלוסיות מודרות המתמודדות עם "מוחלשות רב ממדית" הנבחנת בין היתר במשאבי הפרט המשפחה והקהילה (רונו, דורון, וסלונים- נב, 2008; Nicholson, 2012). בפועל הדרה חברתית מתייחסת לחוסר שילוב, צמצום שיתוף ומעורבות בתחומי החיים (לא מתוך בחירה), בידוד חברתי, קיפוח מתמשך, היעדר השפעה

וכוח של קבוצות חברתיות שונות התורמים לתחושה של אובדן תחושת ההשתייכות והלגיטימיות (Ide et al., 2022).

מתוך הבנה שהדרה חברתית היא יותר מאשר חוסר במשאבים חומריים עוני ומצוקה כלכלית, ספרות המחקר מציעה להרחיב את מנעד האינדיקטורים לזיהוי המשאבים החסרים המונעים / מגבילים השתתפות בחיי החברה- בין הסיבות המוצעות נוכל לציין את זמינות ונגישות שירותים, יחסים חברתיים, משאבים עצמיים וקהילתיים, מעורבות אזרחית, בריאות רווחה ואפליה. אופן הפעולה של תחומים אלה אינו קבוע ומשתנה לעיתים קרובות בשל הצרכים המשתנים של האנשים לאורך החיים לדוגמה שינויים המתרחשים עם העלייה בגיל (Levitas et al., 2007; Walsh, Scharf & Keating, 2017).

איור מספר 1 : תחומים בהדרה חברתית בחקר הזקנה

איור מספר 1 ממחיש את המסגרת המתארת את פירוט התחומים ותתי התחומים אשר זוהו במסגרת סקירת מאמרים בתחום ההדרה החברתית במחקר הגרונטולוגי (Walsh, Scharf & Keating, 2017). ברור שמדובר בתופעה מורכבת ורב-מימדית.

במחקר אורך שבחן את גורמי הסיכון החברתיים ארוכי הטווח בתקופת ההזדקנות בשוודיה זוהו שני מאפיינים מרכזיים של הדרה חברתית: האחד שההדרה היא גם מתמשכת ודינמית והמאפיין השני שההדרה היא רב מימדית. נמצא שקיימת עקביות וגורמי הסיכון שנמצאו מתקופת "אמצע החיים" השפיעו בגילאים מאוחרים יותר בסוף החיים. עוד הוסיפו החוקרים כי

בהקשר של הדרה חברתית בתקופת ההזדקנות יש צורך לבחון את ההצטלבות בין מגדר, מעמד סוציו אקונומי. נמצא כי הימצאותן של נשים מחוץ לכוח התעסוקה, הפחיתה את האפשרויות ליצירת קשרים מחוץ לרשת המשפחתית, והייתה לכך השפעה על השתתפות בפעילות פנאי, יכולת להצטרף לפעילות חברתית והשתתפות אזרחית. לאור זאת, המלצות החוקרים התייחסו לכך שיש צורך בגישה הוליסטית מניעתית במגוון רחב של גורמי סיכון להדרה חברתית במהלך החיים על מנת למנוע צבר של "גירעונות" שעלולים לבוא לידי ביטוי במהלך ההזדקנות ובסוף החיים (Nilsen et al., 2022).

בנוסף, מתוך נתוני הסקר החברתי האירופי (מספר 8) ה- ESS נמצא כי תחושת ההדרה הסובייקטיבית מושפעת גם מאזורי המגורים. נמצאו הבדלים משמעותיים בהדרה החברתית בתקופת ההזדקנות בין המדינות הנורדיות למדינות מרכז ומזרח אירופה. התחומים המרכזיים שדווחו כמשפיעים על תחושת ההדרה החברתית קשורים למשאבים החומריים ושירותים חברתיים בסיסיים. לצד ההתייחסות הגלובאלית לאי השוויון קיימת חשיבות רבה בפיתוח מודלים ייעודיים מותאמים לאזורים לוקליים (Lee, 2021).

במחקר הנוכחי נציע לבחון את פוטנציאל צמצום ההדרה חברתית בהקשר של הבנת הלמידה בתקופת ההזדקנות כתופעה חברתית ההולכת ומתרחבת בישראל תוך התייחסות להיבטים של זמינות ונגישות השירותים והמשאבים העצמיים והקהילתיים. במסגרת מגבלות המחקר - במחקר זה לא נוכל לבחון את מימד הדינמיות וההמשכיות שבין מסלול אמצע החיים לתקופת ההזדקנות.

1.3 הבניה חברתית גילנית והשלכותיה על למידת אזרחים ותיקים

לא ניתן לעסוק בבחינת העוני הסובייקטיבי וצמצום ההדרה החברתית כלפי זקנים בחברה במנותק מההבניה החברתית אודות הזקנה. תפיסת מקומם של הזקנים בחברה מושפעת מהאופן שבו החברה מגדירה את האנשים הזקנים עצמם, והאופן שבו הזקנים תופסים את עצמם (קווה, 2014). תיוג זה על רקע גיל מוגדר בספרות כגילנות. גילנות (Ageism) היא תופעה חברתית, המבוססת על מערכת של אמונות ודעות קדומות המבליטות את חוסר היכולת ומוגבלות התפקוד של האדם בצורה קטגורית נוכח גילו הכרונולוגי, זאת ללא התייחסות למאפייניו וכישוריו האישיים (דורון, 2013 ; קורן, 2013 ; Lemish & Maulbauer, 2012 ; Cebola, Santos, & Dionisio, 2023). כיום הגדרת המושג כוללת התייחסות לשלושת המרכיבים הקלאסיים של עמדות כלפי זקנה

(הקוגניטיבי, הרגשי והתנהגותי), בכללם מחשבות, רגשות והתנהגות, במודע או שלא במודע, אם באמצעים שליליים או על ידי אפליה לטובה.

גילנות אם כן יכולה להסביר את אחד החסמים המשפיעים על למידה בגיל הזקנה, זאת בשל "שיוך עצמי" של תכונות על ידי אנשים זקנים, באופן שלדוגמה הם אומרים כי "אני זקן מדי מכדי ללמוד" או שנאמר כלפיהם כי "כלבים זקנים לא יכולים ללמוד טריקים חדשים" כחלק מאקלים חברתי גילני בהקשר של למידת אזרחים ותיקים (Jaakola, Ekstorm & Guiland, 2015). אמירות ברוח זו מחזקות קיפוח שמשמעותו ניתוק מן הקהילה שבה האדם חי ויכולות אף להיות קשורות קשר ישיר לתפיסות רחבות המתמודדות עם מהות תפקידם החברתי של אנשים זקנים - תפיסות המושפעות מהמבנה החברתי ומהתהליכים החברתיים, הפוליטיים והכלכליים בחברה (Formosa, 2011; 2012; 2019).

1.4 מגמות מרכזיות למידת אזרחים ותיקים בעולם

מה ידוע כיום אודות למידת אזרחים ותיקים? מסקירת הספרות בתחום ניתן לומר בקצרה כי קיימות שבע מגמות מרכזיות בתחום למידת אזרחים ותיקים אשר באות לידי ביטוי ברמה הבינלאומית במדינות שונות בעולם:

מגמה אחת - שניתן לכנותה "מכלליות להתמקדות" - מתאפיינת בהתפתחות תחום המדע והידע בלמידת אזרחים ותיקים מעיסוק בפדגוגיה (כמדע הלמידה באופן כללי); דרך אנדרגוגיה, המתמקד במבוגרים שאינם ילדים, אך ללא מיקוד או עניין רב באזרחים ותיקים; ולבסוף, ההתמקדות הספציפית בלמידת אזרחים ותיקים (גראגוגיה), כביטוי להכרה בייחודיות ובחשיבות של תחום למידת האזרחים הוותיקים (ולא כתת תחום בלמידת מבוגרים).

מגמה שנייה - אותה נכנה המעבר מ"למידה המעוגנת ב"חלוקה (דפרנציאציה) גילאית" ל"למידה לאורך כל החיים" (Life Long Learning) - מתאפיינת במעבר מתפיסת ארגון הלמידה כ"מחולקת" לאורך מסלול החיים תוך כדי הבחנה בין שלב הלמידה בילדות, בגרות, הורות, עולם העבודה והלמידה בשלב הזקנה (במסגרת זו כל "קבוצת גיל" זוכה לדיון נפרד), ללמידה המתמשכת לאורך החיים כחלק מההוויה האנושית (שבמסגרת זו אין בהכרח אבחנה בין שלבי החיים השונים ביחס לזכות או למשמעות הלמידה).

מגמה שלישית - המעבר מפטרנליזם וגילנות להעצמה וזכויות - מתאפיינת בהתפתחות תוכניות הלמידה מתוכניות הממוקדות בהיבטי החולשה והמוגבלות הכרוכים בתחום הזקנה

לכאלה הממוקדות בקידום העוצמה והמסוגלות של האזרחים הוותיקים, וזאת מתוך שיח זכויות ולא שיח צרכים.

מגמה רביעית - המעבר מזירות למידה לא פורמאליות כמאפיינות למידת אזרחים ותיקים לזירות למידה פורמאליות - מתאפיינת בהתפתחות וגידול במסגרות למידה פורמאליות, לרבות מוסדות להשכלה גבוהה (כל זאת לצד המשך קיומן של מסגרות לא פורמליות ווולונטריות כעוגן למסגרות למידה בזיקנה).

מגמה חמישית - עוסקת בתחום ההצדקות ללמידת אזרחים ותיקים. הצדקות הנעות מביסוס כלכלי-תועלתני לביסוס חברתי פוליטי (שינוי חברתי). המגמה מתאפיינת בשיח ער בין מדיניות ניאול-ליברלית המצדיקה את ההשקעה בלמידה ככלי לצמצום עוני ועלויות הכרוכות בתוכנית רווחה לעניים באמצעות הגברת יכולת התעסוקה העצמית של אזרחים ותיקים (באמצעות למידה בגיל המבוגר) לבין הצדקות למידה המבוססות על פוליטיקה של זהות ועל מאבק חברתי אנטי-גילני המנסה לשנות את ההבניה החברתית כלפי אזרחים ותיקים גם ללא קשר ל"תרומתם" הכלכלית, וללא זיקה הכרחית ל"פרודוקטיביות" שלהם לחברה.

מגמה שישית - מזוהה עם מעבר מגישת top down לעומת bottom up העצמה ומעורבות האזרחים הוותיקים עצמם - מתאפיינת במתח, בין גישות למידה המבוססות על גישה קלסית שבה "מומחי תוכן" מלמדים את עולמות הידע תוך התבססות על מומחיות "מלמעלה" לעומת גישות מנוגדות, המעניקות משקל וסמכות רבה לאזרחים הוותיקים עצמם להיות חלק שווה ומהותי מסגל ההוראה ומקביעת התוכן הלימודי המהותי.

ולבסוף, המגמה השביעית - החושפת את הפער בין המדיניות המוצהרת בתחום ובין המציאות בפועל - מגמה המצביעה על כך שאף כי קיים גידול בכמות והיקף המדיניות ה"מצהירות" על כוונתן לפתח ולקדם למידת אזרחים ותיקים, הרי שבפועל היקף המשאבים המושקע בתחום הוא עדיין נמוך למדי, והיקף העשייה הוא רחוק מרחק רב ממה שמוצהר במדיניות הפומבית בתחום.

עיון בכל אחת מן המגמות בנפרד ובכולן יחד מאפשר אבחנה ברבדים המערכתיים (והמנגנוניים) המתכתבים עם הרב ממדיות של פערים חברתיים, ההדרה החברתית (זמינות ונגישות של שירותים, יחסים חברתיים ומשאבים עצמיים וקהילתיים) וברלוונטיות של בחינתם בהקשר של למידה בתקופת הזקנה גם במדינת ישראל.

1.5 למידה לאורך החיים (Life Long Learning) ולמידת אזרחים ותיקים

באופן כללי ניתן לטעון כי תשומת לב מעטה ניתנה עד היום לצרכי הלמידה הספציפיים של אנשים זקנים ולמעגלי ההשפעה האישית החברתית והמערכתית. הסקירה תציג בקצרה תהליכים חברתיים ומערכתיים ומגמות אותן יהיה מעניין לבחון בהקשר של פערים חברתיים ואי שוויון.

המושג למידה לאורך החיים הוטבע במאה העשרים כרעיון פילוסופי הומניסטי המושתת על הרעיון הדמוקרטי לפיו לכל אדם זכות לממש את הפוטנציאל החבוי בו. זהו תהליך הוליסטי הרואה בלמידה חלק מטיפול שלמות האדם (Osborne & Grace, 2013; Evans, 2006; Brokowska, 2017). תפיסה זו מתייחסת לכלל פעולות הלמידה המתמשכות לאורך כל שנות החיים שבהן הפרט משפר את הידע, המיומנות ויכולותיו בתחום האיש, האזרחי, החברתי והתעסוקתי. להשתתפות פעילה בלמידה לאורך החיים השלכות על הלומד עצמו ועל החברה, בכלל זה השלכות חברתיות, כלכליות ובריאותיות (Merriam & Kee, 2015; Narushina, Liu & Diestelkamp, 2013; 2018).

גופי מחקר שונים שעסקו במודל הלמידה לאורך החיים ברמת המאקרו חושפים את הפערים ואי השוויון שבהזדמנויות הלמידה והכשרת מבוגרים (בגילאי העבודה). מצד אחד החוקרים מעמידים את החסמים המבניים במשטרי הרווחה השונים ומן הצד האחר את רמות המוטיבציה והביטחון של המממשים את הזדמנויות הלמידה כמפתח להצלחה ומתוך כך עולה כי מבוגרים עם רמות השכלה נמוכות צריכים עידוד ותמיכה פרטניים (Boeren, Cabus & Mackie, 2023).

כפי שצוין לעיל, באופן כללי היקף המחקר האמפירי ביחס ללמידת אזרחים ותיקים אינו רב. באופן ספציפי, הוכחות אמפיריות לקשר בין למידה בגיל הזקנה להשפעות חברתיות כלכליות ובריאותיות חיוביות עדיין אינן רבות, עם זאת נוכל למצוא מספר ממצאים המחזקים מגמה זו. לדוגמה, במחקר שבחן את הקשר בין למידה לאורך החיים ורווחה בקרב 699 מבוגרים מעל גיל 60 בקנדה נמצא קשר חיובי בין משך הלמידה לרווחה הפסיכולוגית של הלומדים והבריאות שלהם. ממצאים אלה חיזקו את ההבנה כי יש לפעול להרחבת מוקדי פעילות למידה כאסטרטגיה לקידום הבריאות (Narushina, Liu & Diestelkamp, 2013).

חיזוק לקשר בין למידה לאורך החיים לבין רווחת הקהילה מנקודת מבט חברתית נמצא גם במחקרם של מריאם וקיי (Merriam & Kee, 2015), שהבחינו אף הם כי פעילויות למידה מסייעות לקידום אורח חיים פעיל ומעורב, וכי המבוגרים הפעילים, הבריאים והמשכילים יותר מפחיתים את

הנטל, וצורכים פחות שירותים מהקהילה והמשפחה. ובה בעת זקנים פעילים ובריאים אף תורמים לרווחת הקהילה באמצעות ניסיון החיים המצטבר שלהם ומומחיותם (Dench & Regan, 2000; Merriam & Kee, 2015). באופן כללי אם כן, הממצאים הקיימים תומכים בקשר החיובי בין למידה בגיל מבוגר ובין רווחה טובה בזיקנה.

1.5.1 הקשר בין למידה לבין תחושת עוני סובייקטיבי

בניגוד לקשר החיובי בין רווחה חברתית ובין למידה בגיל המבוגר, הרי שלפחות על פי החיפוש בספרות המחקרית שאנחנו ערכנו, לא נמצא קשר ישיר (ושלילי) בין השתתפות במסגרות למידה של זקנים בני 60 ומעלה לבין תחושת העוני הסובייקטיבית. יחד עם זאת ישנם מספר גורמים שעשויים להשפיע עליהם באופן עקיף כמו למשל גישה מוגבלת למשאבים חינוכיים עלולה להשפיע על היכולת ללמוד ולפתח מיומנויות חדשות בתקופת ההזדקנות. עם זאת חשוב לציין שעוני סובייקטיבי ולמידה בתקופת ההזדקנות הם נושאים המושפעים ממגוון רחב של גורמים. במחקר שנערך בארה"ב שבדק את הקשר בין למידה בקרב מבוגרים לקראת פרישה מעבודה לבין תחושת עוני נמצא שרמת ההכנסה של המשתתפים בפעילויות חינוכיות גבוהה יותר משל מי שאינם משתתפים בפעילויות אלה והם מדווחים על תחושת עוני פחותה (Mitchell & Lusardi, 2022).

בנוסף, במחקר שנעשה באירופה נמצא כי המשתתפים בפעילות למידה לאורך החיים דיווחו על רמה גבוהה של רווחה סובייקטיבית וחווים במידה פחותה יותר חוויות הדרה חברתית ועוני. במחקר זה, שהתבסס על נתוני סקר האיחוד האירופי, ובדק את הקשר בין למידה לאורך החיים ועוני בקרב מבוגרים בגילאי 25-64 באירופה, נמצא כי קיים קשר מובהק בין למידה לאורך החיים ועוני. כאשר אנשים עוסקים בפעילות למידה לאורך החיים נוטים פחות לחוות עוני. כמו כן, נמצא כי גם הלומדים במסגרות פורמאליות ולא פורמאליות כגון קריאה והשתתפות באירועי תרבות או למידה במדיה הדיגיטלית – נטו לדווח על תחושת עוני סובייקטיבי נמוכה יותר. עוד נמצא כי קיימת שונות בקרב מדינות אירופה השונות. ההסברים שניתנו על ידי החוקרים הם: שייתכן שההבדלים בין המדינות קשורים לזמינות ונגישות של הזדמנויות הלמידה כמו כן ייתכן כי ישנו קשר גם לעמדות התרבותיות כלפי הלמידה לאורך החיים. המסקנה המרכזית של החוקרים הצביעה על כך שהלמידה לאורך החיים יכולה להיות כלי חשוב בהפחתת העוני בקרב מבוגרים באירופה וכי קובעי המדיניות צריכים להתמקד בהרחבת ההזדמנויות ללמידה והכשרה (Bonoli & Tognetti Bordogna, 2018).

למרות שלא נמצא מחקר שהתמקד במישרין בקשר בין למידה ותפיסת העוני הסובייקטיבי בתקופת ההזדקנות, ישנם עדויות לקשר בין למידה לאורך החיים ובין הפחתת עוני. כך לדוגמה, ממחקרו של Lee (2021), שבחן את הקשר בין למידה לאורך החיים והפחתת העוני בדרום קוריאה בקרב גילאי 25-64, עלה כי הלמידה לאורך החיים יכולה להיות כלי להפחתת העוני ולהגברת ההכלה החברתית, במיוחד עבור משקי בית עם הכנסות נמוכות ואוכלוסיית הזקנים. מחקרים אלה מצביעים על כך שלהשתתפות בהזדמנויות חינוכיות לאורך מהלך החיים (ולאו דווקא בזיקנה) יכולה להיות השפעה חיובית על הרווחה החברתית מה שעשוי לסייע בהפחתת תחושת העוני הסובייקטיבי.

1.5.2 הקשר בין למידה לבין תחושת הדרה חברתית

תחושת ההדרה החברתית בקרב אנשים זקנים יכולה להיות מושפעת אף היא ממגוון גורמים כמו רמת השכלה רמת הכנסה ותחושת בריאות. מחקרים מצאו שאנשים שדיווחו על רמות השכלה והכנסה נמוכות נטו לחוות הדרה חברתית ובידוד חברתי בשלבים מאוחרים יותר בחיים. גישה מוגבלת למשאבים והזדמנויות, מחסור ברשתות תמיכה חברתיות (גם סובייקטיבית) עלולים להשפיע על חוויית ההדרה החברתית בקרב אנשים זקנים. כמו כן, מצבים בריאותיים משפיעים גם כן על חוויית ההדרה החברתית, אנשים אלה עלולים להתקשות להשתתף מפעילויות למידה ובפעילויות חברתיות אחרות עקב ההידרדרות הבריאותית.

ישנן עדויות המצביעות על כך שהשתתפות במסגרות למידה עשויה להיות קשורה להפחתת תחושת ההדרה החברתית בקרב מבוגרים. לדוגמה, במחקר שנערך באנגליה דיווחו המשתתפים שהלמידה לאורך החיים הפחיתה את תחושת הבידוד וההדרה החברתית (2012 Buffel, Phillipson & Scharf). באופן דומה, גם במחקר שנערך ביפן נמצא כי השתתפות במסגרות למידה לאורך החיים הפחיתה את תחושת ההדרה בקרב הלומדים עוד עולה מהמחקר כי לעומתם מי שאינם משתתפים במסגרות למידה ואינם מרחיבים את רשתות התמיכה החברתיות עלולים להיות בסיכון גבוה יותר לתחושת הדרה ובידוד חברתי (Ide et al., 2022). גם במחקר באוסטרליה ששילב מחקר איכותני וכמותי ובחן מדדים של השתתפות במסגרות למידה, אינטגרציה חברתית, תחושת שייכות ועוני סובייקטיבי נמצא כי השתתפות בפעילות למידה עשויים להיות יתרונות בכלל זה קשר חיובי להכלה חברתית וחיבור לקהילה. המחקר מצא גם כי היתרונות של השתתפות במסגרות למידה נמצאו משמעותיים במיוחד עבור מי שחוו הדרה חברתית טרם המחקר (O'Loughlin, Browning & Kendig, 2017).

לסיכום, ממחקרים אלה עולה כי תחושת ההדרה החברתית יכולה לנבוע ממגוון גורמים כמו גישה מוגבלת למשאבים והזדמנויות, מחסור ברשתות תמיכה חברתיות ומשפחתיות. יחד עם זאת ראוי לציין כי הקשר בין השתתפות במסגרות למידה והדרה חברתית בתקופת ההזדקנות יכול להיות מושפע ממגוון גורמים, לרבות מאפיינים אישיים, קשר קהילתי, ערכים תרבותיים ועוד. על כן חוויית ההדרה החברתית עשויה להשתנות בין זקנים המשתתפים במסגרות למידה לבין אלו שאינם משתתפים ותלויה גם בנסיבות הייחודיות למשתתפים.

1.6 למידת אזרחים ותיקים בישראל

בסוף שנת 2021 עמד מספר בני ה-65 ומעלה בישראל על מעל מיליון איש, שהם כ-12% מתוך האוכלוסייה הכללית במדינה. כרבע מהם בגיל 80 ומעלה, ולמעלה ממחציתם נשים (שנור וכהן, 2023). בהקשר לכך הנתונים מלמדים כי ישנו יחס הפוך בין רמת השכלה לגיל, באופן שכלל שקבוצת הגיל זקנה יותר רמת ההשכלה הממוצעת נמוכה יותר (שנור, וכהן, 2023; טוקטלי, 2011) – נתון המשקף את השיפור המתמשך ברמת ההשכלה של החברה הישראלית. אולם, למרות מגמת העלייה בהשכלה במדינה, עדיין לאזרחים הוותיקים פחות שנות לימוד מאשר לכלל האוכלוסייה - עבור 22% מהם בית הספר היסודי וחטיבת הביניים היו מוסד הלימודים האחרון שבו ביקרו (שנור וכהן, 2023).

המאפיין העיקרי של האוכלוסייה המבוגרת הוא הטרוגניות הכוללת "תתי-קבוצות" ייחודיות באוכלוסייה הישראלית, אשר במקרה או שלא חלקן יכולות להיכלל תחת הקטגוריה של אוכלוסיות שהתמודדו במהלך חייהן עם הדרה חברתית, כגון ערבים, נשים, חרדים ועולים חדשים/מהגרים ממדינות מוצא של עולם שלישי, בהן רמות ההשכלה נמוכות בהרבה בהשוואה לממוצע הכלל ישראלי. אוכלוסיות שמתמודדות עם אתגריה של הזקנה בהווה ובעתיד.

לבסוף, לא ניתן לסקור את למידת האזרחים הוותיקים בישראל ללא הבאת הקשר יהודי-היסטורי. לימוד במסורת היהודית הוא מן החשובים שבערכים במורשת ישראל, ומושרש במסורת היהודית במשך אלפי שנים (כהן, 2011). על רקע ההקשר התרבותי-דתי וההיסטורי הזה אין זה מפתיע לגלות כי עוד טרם הקמת המדינה עסקו ביישוב היהודי בארץ ישראל באינטנסיביות בהליכי למידה למבוגרים. פעילות זו נמשכה והתעצמה עם הקמת המדינה, עת תחום החינוך היה כלי שרת בידי השלטון להטמעת השקפת עולם אידיאולוגית חברתית (אייזנשטדט, 1973; כהן, 2011; פסה, 1984; קירמאייר וקורן, 1999).

תהליכים חברתיים ופוליטיים אידיאולוגיים במדינה (למשל, אפקט תנועות מחאה על רקע חברתי עדתי) אילצו את הממשל להפנות משאבים להפעלת פרויקטים אורייניים בקרב האוכלוסייה המבוגרת (כדוגמת פרויקטי "ביעור הבערות" ותהלי"ה) (הדר, 2000). ראוי לציין כי תוכניות אלה לא יועדו לבני 65 ומעלה, אלא לכלל אוכלוסיית המבוגרים - לבני העשרים ומעלה. יישומן בפועל של תוכניות אלה העיד על שינוי בהתייחסות ההנהגה לאוכלוסייה המבוגרת במדינה שכונתה דאז - "דור המדבר" (שם). מצב למידת האזרחים הוותיקים בעשורים האחרונים השתנה באופן מהותי. המדינה שינתה סדרי עדיפות, וכך ארגונים ציבוריים ופרטיים וארגוני מגזר שלישי מילאו את החלל שנוצר בתחום (מכון מנדל, 2005).

כמו כן חל שינוי בכל הקשור להגדרת הסמכויות בין משרדי הממשלה בתחום למידת אזרחים ותיקים. במסגרת רפורמה הועברו חלק מתחומי האחריות של האגף לחינוך מבוגרים שבמשרד החינוך לחסות המשרד לאזרחים ותיקים (או בשמו החדש: המשרד לשוויון חברתי, שעדיין עובר שינויים מבניים חדשות לבקרים) המפעיל ארבע תוכניות ממשלתיות בתחום השלמת השכלה ולימודי העשרה לבני 55 ומעלה (וכן פרויקטים נקודתיים נוספים כגון "כיתות ותיקים" המשלבים אזרחים ותיקים בכיתות לימוד רגילות של ילדים).

חשוב בהקשר זה לציין כי אחד מהכלים הרגולטוריים העומדים לרשות מדינה הוא חקיקה. אולם, אין כיום חוק במדינת ישראל המתייחס ללימודי מבוגרים, כל שכן חוק או סעיף בחוק המתייחס לאזרחים הוותיקים שבהם. בעבר נעשו מספר ניסיונות לקדם חקיקה בתחום זה אך כולם טרם הבשילו (כהן, 2011; וועדת החינוך, התרבות והספורט של הכנסת, 2016). כלי רגולטורי נוסף הוא התקציב. הקצאת התקציב מבטיחה את התמיכה למימון מסגרות הלמידה והתוכניות הרלוונטיות. על מנת לקשור בין הרגולציה לבין תהליכים חברתיים/דמוגרפיים עתידיים במדינה פנחס (2018) מבהיר כי יחס התלות (כוח אדם לעבודה) בישראל הוא הגבוה ביותר מבין מדינות ה-OECD, והוא אף צפוי לגדול בעשורים הקרובים. לנתון זה השלכות על שיעורי התמיכה המופנים לטובת האוכלוסייה המבוגרת בישראל. הכבדת הנטל לצד מגמות דמוגרפיות נוספות שלא כאן המקום לדון בהן, יחייבו את ממשלות ישראל לנקוט מדיניות פיסקלית מותאמת, אשר ספק אם תופנה לטובת הלמידה בתקופת הזקנה (נתון אשר יתרום אף הוא להגדלת הפערים החברתיים בין קבוצות וותיקים שונות).

סיכום מצב הדברים בישראל מעלה את המגמות המרכזיות הבאות: הראשונה שבהן מתייחסת למדיניות ממשלתית אנקדוטלית לא מגובשת בתחום למידת מבוגרים. ככל הנראה תוצר של מציאות ולפיה צרכיה של המדינה בראשית דרכה יצרו מצב ייחודי שבו הקדימה הפרקטיקה

את התיאוריה (טוקטלי, 2004). עם השנים שינה חוק חינוך חובה את מצב ההשכלה בישראל, ובהתאם העלה גם את הצורך בפיתוח שירותים חברתיים מותאמים בקהילה לדור העתיד של האזרחים הוותיקים (בכלל זה היעדר מדיניות המסייעת להסתגלות למציאות המשתנה בתקופת הזקנה והיעדר מיומנויות המותאמות למאה ה-21) - צורך שטרם זכה למענה במסגרת מדיניות סדורה וכוללת. מגמה נוספת מיוצגת באמצעות התרחבות מסגרות הלמידה כחלק מצריכת תרבות הפנאי, גידול הנובע בחלקו מתנועה ששורשיה צמחו מצרכיה של אוכלוסיית האזרחים הוותיקים עצמם (ומתאפשרת בעיקר לבעלי אמצעים) מגמה אשר יש חשש כי תחזק את העוני הסובייקטיבי ואת ההדרה ממוקדי הפעילות שיסייעו לקידום הזדקנות מיטבית. המגמה השלישית מבליטה הדרתם של האזרחים הוותיקים והיעדר "מקום" או "משקל" למעורבותם בעיצוב, ניהול וגיבוש תוכניות הלימוד (בעיקר top down, והיעדר כמעט מוחלט של bottom up).

לאור מכלול הדברים לעיל, עולה כי השילוב בין חווית העוני הסובייקטיבי בזקנה, לצד סוגיית ההדרה חברתית בזקנה, והזיקה שלהם ללמידה בגיל המבוגר – זקוק להעמקת הידע וההבנה. לשם כך נערך המחקר להלן.

מטרת המחקר וחשיבותו

למידת מבוגרים בישראל עברה שינויים ממדיניות שהובלה בעיקר לתועלתה של המדינה - הכשרה והסתגלות לשלב החיים הבוגרים, והתאמה לעולם העבודה וחיי משפחה - לשלב שבו בתחום למידת אזרחים ותיקים, צמצמה המדינה את מעורבותה כמעט לחלוטין, בין בשל חוסר עניין, ובין בשל הקיצוץ במשאבים. מצב דברים זה עומד בניגוד בולט להכרה בכך שהלמידה לאורך החיים ובתקופת ההזדקנות בפרט היא זירה מובילה אשר באים בה לידי ביטוי הצטלבויות (Intersectionality) של שיוכים חברתיים של האזרחים הוותיקים הקשורים לעוני סובייקטיבי, פערים חברתיים והזדמנויות השזורים באירועים שאירעו במהלך חייהם.

יתרה מכך, קיים מתח מובנה בין התהליך הביולוגי הטבעי הכרוך בירידה מסוימת ביכולות הפיזיות והקוגניטיביות, המלווה בהבניה חברתית גילנית והדרה חברתית, לבין המגמה להתפתחות אישית ופוטנציאל צמיחה באמצעות למידה בשלב זה של החיים. מציאות מורכבת זו נחקרה באופן חלקי בעולם, אך טרם נבחנה בהקשרה הישראלי. לאור מורכבות הדברים, מטרת המחקר הנוכחי היא להרחיב את הידע וההבנה ביחס ללמידה ופערים חברתיים בשלב ההזדקנות בישראל ולבדוק את הקשרים שבין עוני סובייקטיבי לבין מעורבות בתהליכי למידה בגיל הזקנה.

תרומתו וחדשנותו של מחקר זה היא ביכולתו לסייע בפיתוח תחום ידע חדש הכולל המשגה תיאורטית של למידת אזרחים ותיקים בישראל כתופעה חברתית. פעילויות למידה מסייעות לקידום אורח חיים פעיל ומעורב. המבוגרים הפעילים, הבריאים והמשכילים יותר מפחיתים את הנטל, וצורכים פחות שירותים מהקהילה והמשפחה. ובה בעת אף תורמים באמצעות ניסיון החיים המצטבר שלהם ומומחיותם (Dench & Regan, 2000; Flauzino et al., 2022; Merriam & Kee, 2015). לתחושת העוני והדרתם של האזרחים הזקנים מהמעגל היצרני ומעורבות בתהליכי למידה צפויות השלכות אישיות, חברתיות ומערכתיות. על רקע זה יש חשיבות להבין את התהליכים ולהרחיב את יישומם.

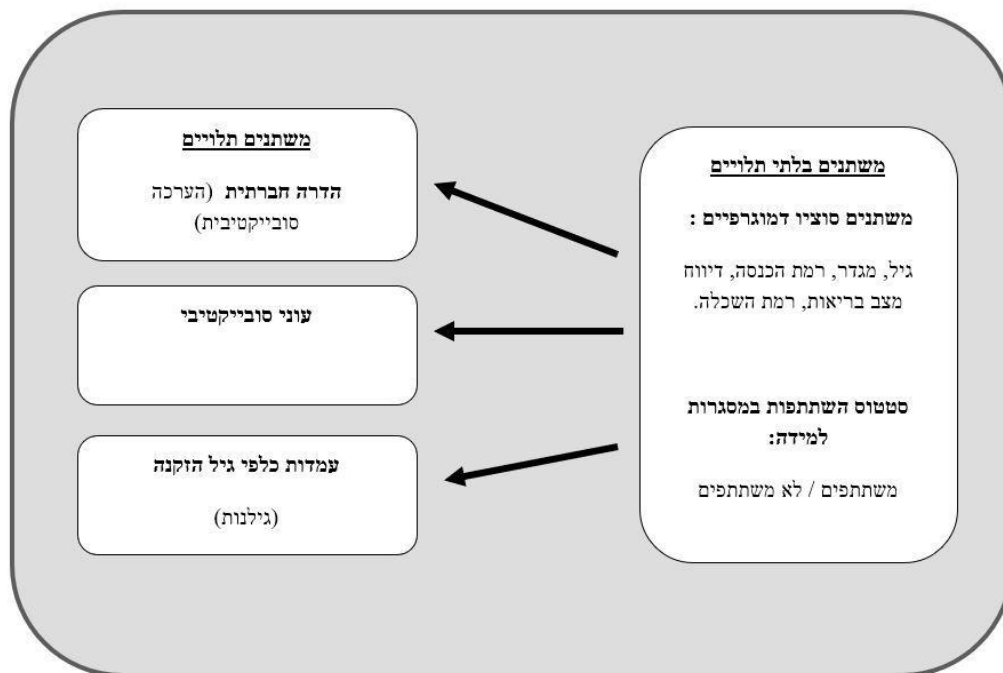
2. שיטת המחקר

2.1. שיטה - כללי

המחקר הינו מחקר כמותני, המבוסס על סקר טלפוני ממוחשב באמצעות סוקרים ממכון סקרים לנבדקים שהביעו נכונות להשתתף במחקר. לנבדקים הוסברו מטרות המחקר וכי השתתפות היא אנונימית ותשובותיהם ישמרו בסודיות והם יוכלו להפסיק השתתפותם בכל עת שיחפצו.

המחקר מאפשר לתאר ולאפיין קשרים באופן דדוקטיבי בין הלמידה, העוני הסובייקטיבי וההדרה החברתית כפי שהן באות לידי ביטוי ונתפסות על ידי ציבור האנשים הזקנים בישראל. מטרת המחקר המרכזית היא לבחון את הקשר שבין השתתפות במסגרות למידה בתקופת ההזדקנות (לומדים/ לא לומדים) לבין עוני סובייקטיבי והדרה חברתית

איור מספר 2 : מודל המחקר

2.2. השערות המחקר

במחקר רצינו לבחון את הקשר שבין השתתפות במסגרות למידה בתקופת ההזדקנות (לומדים/ לא לומדים) לבין עוני סובייקטיבי והדרה חברתית. האם למעורבות בתהליכי למידה יש השפעה על תחושת העוני הסובייקטיבי וההדרה החברתית. בהתבסס על הידע התיאורטי המועט בתחום השערות המחקר היו :

השערות ביחס לקשר בין סטטוס השתתפות במסגרות למידה בתקופת ההזדקנות לבין עוני סובייקטיבי :

השערה מספר 1 : ימצא הבדל בין המשתתפים במסגרות למידה בתקופת ההזדקנות (לומדים) לבין מי שאינם משתתפים במסגרות למידה בתקופת ההזדקנות (לא לומדים) לבין עוני סובייקטיבי כך שקבוצת הלומדים יטו להגדיר רמה נמוכה יותר של עוני סובייקטיבי לעומת קבוצת הלא לומדים.

השערות ביחס לקשר שבין סטטוס השתתפות במסגרות למידה ועמדות כלפי גיל הזקנה (גילנות) לבין עוני סובייקטיבי :

השערה מספר 2 : ימצא הבדל בין המשתתפים במסגרות למידה בתקופת ההזדקנות (לומדים) לבין מי שאינם משתתפים במסגרות למידה בתקופת ההזדקנות (לא לומדים) בנוגע לעמדות כלפי גיל הזקנה. כך שקבוצת הלומדים יטו להגדיר רמה נמוכה יותר של גילנות לעומת קבוצת הלא לומדים.

השערות ביחס לקשר שבין סטטוס השתתפות במסגרות למידה בגיל זקנה לבין הדרה חברתית :

השערה מספר 3 : תימצא שונות בין המשתתפים במסגרות למידה בתקופת ההזדקנות (לומדים) לבין מי שאינם משתתפים במסגרות למידה בתקופת ההזדקנות (לא לומדים) בנוגע להדרה חברתית. כך שקבוצת הלומדים יטו להגדיר רמה נמוכה יותר של הדרה חברתית לעומת קבוצת הלא לומדים.

המכנה המשותף לכל ההשערות הללו נעוץ בהשערה כי חווית הלמידה בגיל הזקנה הינה משמעותית ובעלת ערך ייחודי ומהותי באופן התורם לטרנספורמציה אישית חיובית, המביאה לעליה בערך העצמי, שמשתקפת בירידה בתחושת העוני הסובייקטיבי, שיפור העמדות כלפי זיקנה, וצמצום תחושת ההדרה החברתית.

2.3. אוכלוסיית המחקר ומדגם

אוכלוסיית המחקר הייתה בני ובנות 65 ומעלה. המדגם כלל כ-501 משתתפים דוברי עברית (רמת ביטחון של 95% ומרווח טעות 4.4%), המהווים מדגם ארצי מייצג של אוכלוסייה זו במדינת ישראל (מגזר יהודי בלבד). גברים ונשים, עצמאיים, בעלי תפקוד קוגניטיבי תקין. המחקר התבצע באמצעות סקר טלפוני על פי שיטת הדגימה הלא-הסתברותית (Non Probability Sampling) בשלב הראשון תתבסס הדגימה על דגימת מכסות (quota sampling) המשמשת חוקרים כדי ללמוד על מאפיינים של תת-קבוצה מסוימת או יחסים בין קבוצות. המשתתפים ייצגו תתי-אוכלוסייה באופן יחסי לשיעורם באוכלוסייה על פי הפרסום במרשם התושבים (Asiamah, Mensah & Oteng, 2017) על פי פרמטרים סוציו-דמוגרפיים של מגדר (גברים, נשים), גיל (65-69, 70-74 ו-75 ומעלה), רמת השכלה (עד תיכונית, על תיכונית ואקדמית), רמת הכנסה משפחתית (הרבה מעל הממוצע, מעט מעל הממוצע, כמו הממוצע, מעט מתחת לממוצע, הרבה מתחת לממוצע), מצב משפחתי (נשוי, לא נשוי) ארץ לידה (ישראל, אירופה/ צפון אמריקה, צפון אפריקה/מזרח תיכון, ברית המועצות לשעבר ואחר), אזור מגורים בארץ (על פי המחוזות) האם יש לך ילדים (כן, לא), מצב

בריאות סובייקטיבי (על פי דיווח בין טוב מאוד לרע מאוד), הגדרה דתית (חילוני, מסורתי, דתי / חרדי) וכמה אנשים מתגוררים אתך בבית (לא כולל המרואייין: מתגורר לבד, בין 1 אדם לבין 5 ומעלה) (Asiamah, Mensah & Oteng-Abayie, 2017). בשלב לאחר מכן הדגימה התבססה על "דגימת נוחות" (Convenience Sampling) מתוך המשיבים במאגר הקיים בחברת הסקרים.

אפיוני המשתתפים מוצגים בטבלה מספר 1. כפי שניתן לראות מרבית המשתתפים השתייכו לקבוצת הגיל של בני 75+, מרביתן נשים, נשואות, ילידות ישראל, בעלות השכלה אקדמאית חילונית. בנוסף לרוב המשתתפים במחקר משפחות הכוללות ילדים, והם אינם מתגוררים בגפם. ההכנסה המשפחתית המדווחת נתפסת כממוצעת ואף פחות מכך. רק כעשירית מן המשיבים תופסים את מצבם הבריאותי כטוב ומעלה.

טבלה מספר 1: מאפיינים סוציו דמוגרפיים של המשתתפים במחקר (n=501)

התפלגות		משתנה	התפלגות		משתנה
%	n		%	N	
		השכלה			גיל
29.2	140	עד תיכונית	23.0	115	65-69
24.8	119	על תיכונית	27.9	140	70-74
45.9	220	אקדמית	49.1	246	+75
22		(חסר)*			
		הכנסה משפחתית	38.1	191	מגדר
10	33	הרבה מעל הממוצע	61.9	310	גבר
17.9	59	מעט מעל הממוצע			אישה
13.7	45	כמו הממוצע			ארץ לידה
21.6	71	מעט מתחת לממוצע	50.2	262	ישראל
36.8	121	הרבה מתחת לממוצע	17.6	86	אירופה/ צפון אמריקה
172		(חסר)*	16.8	80	צפון אפריקה/ מזרח תיכון
		מצב בריאות סובייקטיבי	8.8	42	ברית המועצות לשעבר
3	15	טוב מאוד	6.6	31	אחר
8.5	42	טוב			מצב משפחתי
37.1	184	סביר			נשוי
32.3	160	רע	67	335	לא נשוי
19.2	95	רע מאוד	33	166	
5		(חסר)*			האם יש לך ילדים
		הגדרה דתית	93.9	470	כן
47	235	חילוני	6.1	31	לא
38	191	מסורתי			אזור מגורים
16	75	דת/ חרדי	2.1	11	אזור יהודה ושומרון
		כמה אנשים מתגוררים אתך בבית (לא כולל המרואיין)	14.9	75	מחוז הדרום
54.5	273	1	29	145	מחוז המרכז
22.3	112	2	9.7	49	מחוז הצפון
3.8	19	3	13.2	67	מחוז חיפה
1.4	7	4	9.7	48	מחוז ירושלים
1	5	5 ומעלה	21.3	106	מחוז תל אביב
17	85	מתגורר/ת לבד			

*משתתפים לא השיבו על השאלה.

2.4. משתני המחקר וכלי המחקר

כלי המחקר הוא שאלון סקר המודד את תפיסות המשתתפים בתחומים הנבדקים בהתבסס על המודל התיאורטי שהוצג לעיל (איור מספר 2). לאור המודל ומגמות הניתוח הסטטיסטי (כפי שיוצגו לעיל) העוני הסובייקטיבי ההדרה חברתית והעמדות כלפי גיל זקנה (גילנות) הוגדרו כמשתנים התלויים. המשתנים הסוציו דמוגרפיים של המשתתפים (גיל, מגדר, רמת הכנסה, דיווח מצב בריאות, ארץ לידה, מצב משפחתי, מידת דתיות, רמת השכלה ומגורים) והמשתנה סטטוס השתתפות במסגרות למידה (לומד/ לא לומד) הוגדרו כמשתנים בלתי תלויים.

משתנים תלויים :

- א. **הדרה חברתית** - הערכה סובייקטיבית של המשתתפים ביחס לתפיסת מצב סוציו אקונומי ושביעות רצון כללית- ביטויים שישקפו לא רק את המצב האובייקטיבי של האדם אלא גם את האינטראקציה בין המצב לציפיות. מחקר זה יתמקד בששה היבטים ספציפיים של הדרה חברתית : השתתפות/ מעורבות, נגישות וזמינות של משאבים ידע ושירותים.
- ב. **עוני סובייקטיבי** – התבסס על דיווח עצמי של המשתתפים.
- ג. **"גילנות"** - עמדות כלפי גיל הזקנה, כפי שנמדד בכלי מחקר מוכר.

לטובת מחקר זה הורכבו שאלות סקר שהוצגו כשאלון אחד לכל המשתתפים (ראו **נספח: א'**). סולם הערכים בתשובה קבוע מראש וקודד לפי ערך מספרי. הפריטים נוסחו על פי סולם ליקרט (Likert Scale), שנמצא מתאים לסקרי עמדות. שאלון הסקר הורכב מ 47 פריטים סך הכל : שאלון הערכת הדרה חברתית, שאלון עמדות כלפי גיל הזקנה שאלון המודד עוני סובייקטיבי ופריטים סוציו דמוגרפיים. חלקו הראשון של הסקר כלל 28 שאלות הקשורות למשתנה הדרה חברתית על מרכיביו כפי שנלמד מסקירת הספרות. המשיבים התבקשו לענות על פי סולם 1-4 כאשר 1 מציין בכלל לא מתאר/ מסכים עם ההיגדים, ו-4 מציין שמתאר/ מסכים במידה רבה עם ההיגדים. שאלות מספר 1-5 התייחסו למרכיב הקשרים החברתיים בהתייחס למשתנה הדרה חברתית. שאלה לדוגמה : המעגל החברתי שלי מתרחב עם השנים. שאלות מספר 6-10 התייחסו למרכיב המשאבים החומריים והכספיים בהתייחס למשתנה הדרה חברתית. שאלה לדוגמה : אני לא יכול/ה להרשות לעצמי פעילות תרבות ופנאי. שאלות מספר 11-15 התייחסו למרכיב השתתפות אזרחית בהתייחס למשתנה הדרה חברתית. שאלה לדוגמה : אני משתתף/ת בבחירות לכנסת. שאלות 16-22 התייחסו

למרכיב הזכויות והשירותים בהתייחס למשתנה הדרה חברתית. שאלה לדוגמה: אני יכול/ה לקבל שירותי בנקאות פיזית בקלות ובנוחות כשאני צריכה/ה אותם. שאלה 23 התייחסה למרכיב תפיסת הנגשת הזכויות והשירותים בהתייחס למשתנה הדרה חברתית. נוסח השאלה היה: באיזו מידה את/ה תופסת/ת כי השירותים כיום מוגשים וזמינים עבורך (לדוגמה בתחום הבריאות/ בנקים/ מידע/רשות מקומית)? בהמשך שאלה מספר 26 התייחסה למרכיב תפיסת הנגשת מסגרות הלמידה בהתייחס למשתנה הדרה חברתית. עבור שתי שאלות אחרונות אלו המשיבים התבקשו לענות על פי סולם מ 1-4 כאשר 1 מציין בכלל לא מוגשים וזמינים עבורי ו 4 מציין מוגשים וזמינים עבורי במידה רבה.

בשאלון היו גם שתי שאלות פתוחות באמצעותן ביקשנו להרחיב את הידע וההבנה אודות תפיסת המשיבים לגבי הסיבות והגורמים להנגשת הזכויות ושירותים (שאלות אלה הופיעו בשאלון לאחר מקבץ שאלות 16-22 המתייחסות למרכיב הזכויות והשירותים בהתייחס למשתנה הדרה חברתית ולאחר שאלה מספר 26 שהתייחסה למרכיב תפיסת הנגשת מסגרות הלמידה בהתייחס למשתנה הדרה חברתית. נוסח השאלה היה: מדוע לדעתך שירותים אלו מוגשים וזמינים עבורך? אנא פרטי/י ככל האפשר את הסיבות (ההנחיות לסוקרים היו: בקרב מי שציין לא כל כך או די או מוגשים וזמינים במידה רבה. שאלה פתוחה, כמה שיותר לדובב).

שאלה 29 התייחסה לדיווח המשתתפים לגבי סטאטוס ההשתתפות שלהם במסגרות למידה. נוסח השאלה: האם את/ה משתתפת/ת באופן פעיל וקבוע על בסיס יומי או שבועי בפעילות למידה קבועה כלשהי (לדוגמה: מכללה, אוניברסיטה, אשכולות, כיתות ותיקים, קורס למידה מתנ"ס או קתדרה)? (לסוקרים ניתנו ההנחיות הבאות: תשובה אחת, ללא הקראה, לסוקר: מי שאומר חוג שחייה, התעמלות או מוזיקה לא נחשב פעילות למידה). המשתתפים התבקשו להשיב: משתתף או לא משתתף.

שאלות 30 ו 31 התייחסו לדיווח המשתתפים לגבי המשתנה תפיסת העוני הסובייקטיבי. השאלה הראשונה: להערכתך, מהי רמת ההכנסה הדרושה למשק בית כמו שלך, בכדי למנוע מצב של עוני? (ההנחיות לסוקרים היו: נטו, כמה כסף צריך, תשובה נומרית). השאלה השנייה הייתה: להערכתך, כמה משק הבית שלך נמצא מעל או מתחת לרמה זו? (הנחיות לסוקרים היו: תשובה אחת, ללא הקראה, לסוקר: מי שאומר מעל לשאול אם קצת או הרבה, מי שאומר מתחת לשאול אם קצת או הרבה). המשתתפים התבקשו להשיב על אחת מהתשובות הבאות: הרבה מעל רמה זו, קצת מעל רמה זו, פחות או יותר ברמה זו, קצת מתחת לרמה זו, הרבה מתחת לרמה זו, לא יודע.

שאלה 32 התייחסה למשתנה: דיווח מצב בריאותי סובייקטיבי. המשיבים התבקשו להשיב על תשובה אחת מתוך התשובות הבאות: טוב מאוד, טוב, סביר, רע, רע מאוד, לא יודע/ מסרב לענות.

השאלות הבאות 33-45 התייחסו למשתנה עמדות המשתתפים כלפי גיל זקנה (גילנות). ההנחיות הכלליות למשיבים היו: כעת אקרא כמה משפטים המשקפים התייחסות של חלק מהציבור לאנשים מבוגרים (בני 65 ומעלה). לגבי כל משפט, דרגי/ בבקשה את מידת הסכמתך, כאשר 1 מציין שאת/ה בכלל לא מסכים/ה, ו-7 מציין שאת/ה מסכים/ה במידה רבה. שאלה לדוגמה: גם אם הם לא מבקשים עזרה, תמיד צריך להציע עזרה לאנשים זקנים. חלקו האחרון של השאלון התייחס לשאלות דמוגרפיות נוספות: גיל (באיזו שנה נולדת?), ארץ לידה, מצב משפחתי, מספר ילדים, הכנסה, השכלה ושנת עליה.

כאן נציין כי כלי המדידה לא נשען על מדדים "אובייקטיביים" בלבד (הכנסה, רמת השכלה, מגורים וכדומה) אלא ניסה לשקף את התגובות ורמת הציפיות של המשיבים ביחס למדדים אלה ובחן את האינטראקציה בין המצב בפועל לציפיות. עוני סובייקטיבי/ הדרה חברתית - שיטה זו מבוססת על גישה סובייקטיבית על פיה אנשים מעריכים את מצבם על פי סטנדרטים שונים (לאו דווקא זהים לסטנדרטים של קובעי המדיניות). שאלות לדוגמה שייצגו גישה זו הן: מהי רמת ההוצאה הכספית הנדרשת כיום כדי להבטיח רמת חיים סבירה? האם הכנסתך היא מעל או מתחת רמת הכנסה זו? האם אתה תופס/ת את המצב הכלכלי של משפחתך כמצב של עוני? עד כמה אתה מרגיש כי ניתנת לך ההזדמנות להיות מעורב/ פעיל חברתית? עד כמה אתה תופס כי השירותים מוגשים וזמינים (לדוגמה בתחום הבריאות/ בנקים/ מידע) עבורך?

2.5. הליך המחקר

בוצעה התקשרות עם חברת הסקרים. לאחר הכשרה של צוות הסוקרים בוצעה פנייה טלפונית ל-500 גברים ונשים אשר הביעו הסכמה להשיב על כל שאלות הסקר.

עיבוד הנתונים - ניתוח נתוני הסקר בוצעו באמצעות התוכנה הסטטיסטית SAS 9.4. וכללו נתונים סטטיסטיים תיאוריים עבור המשתנים. מבחן Chi-square לבדיקת הקשר בין משתנה הלמידה למשתנים בסולם שמי כדוגמת: מגדר, גיל ורמות השכלה. כמו כן בוצע מבחן Wilcoxon test לבדיקת ההבדל בין דיווח מצב בריאות סובייקטיבי, דיווח רמת הכנסה משפחתית, עוני סובייקטיבי, עמדות כלפי גיל הזקנה (גילנות) והדרה מדד כללי וקטגוריות מרכיבי המדד לבין

המשתנה סטאטוס השתתפות במסגרות למידה (לומדים/ לא לומדים). כמו כן בוצעו מבחני מודל רגרסיה לניבוי הדרה חברתית (אי הדרה) באמצעות המשתנים: סטאטוס השתתפות במסגרות למידה וגילנות (+אינטראקציה), וסטאטוס השתתפות במסגרות למידה והמשתנה עוני סובייקטיבי (+אינטראקציה).

3. פרק ממצאים

בפרק זה יתוארו עיקר ממצאי המחקר. תחילה נתאר את התפלגות מאפייני הרקע הסוציו דמוגרפיים במדגם, לאחר מכן תואר ההתפלגות וההבדלים לגבי המשתנים התלויים במחקר.

3.1. הקשר בין מאפייני הרקע הסוציו דמוגרפיים ובין השתתפות במסגרות למידה (האבחנה בין לומדים/ ללא לומדים בזיקנה)

בשלב ראשון נבחן הקשר בין משתני רקע סוציו דמוגרפיים ובין ההשתתפות בלמידה בתקופת ההזדקנות. בבחינה זו נמצאו הממצאים הבאים:

טבלה מספר 1: הקשר בין גיל לבין סטטוס השתתפות במסגרות למידה

לומדים		לא לומדים		גיל
%	N	%	N	
24.4%	28	75.7%	87	65-69
32.9%	46	67.1%	94	70-74
30.1%	74	69.9%	172	75+
$\chi^2(2)=2.26$, $P=0.3224$				מובהקות (Chi-Square test)

מהממצאים עלה כי מרבית משתתפי הסקר דיווחו כי הם לא משתתפים במסגרות למידה. כמו כן, ניתן להתרשם מהטבלה לעיל כי לא נמצאו הבדלים מובהקים מבחינה סטטיסטית בשיעור הלומדים בין קבוצות הגיל השונות וכי באופן כללי אין מגמה ברורה המקשרת בין העלייה בגיל ובין שיעור ההשתתפות בלמידה. בזהירות המתבקשת ניתן לומר כי לכאורה בגילאי הזקנה ה"צעירים" יותר (ראשית שנות ה-70), המתאפיינים בסמיכות לגיל היציאה לפנסיה, ניתן לראות גידול מסוים בשיעור הלמידה, בעוד שבגילאים המאוחרים יותר (מעל גיל 75) ניתן לזהות ירידה – אך מגמות אלה דורשות מחקר המשך כדי לאושש ברמה הסטטיסטית.

ממצא זה תואם ממצאים של מחקרים אחרים בתחום המלמדים כי בגילאים מתקדמים יותר שיעור הלמידה יורד. במחקרים בהם נחקר הקשר בין גיל להשתתפות במסגרות למידה נמצא כי ההשתתפות ירדה עם הגיל. יחד עם זאת ראוי לציין כי בעוד ההשתתפות במסגרות למידה עשויה לרדת עם הגיל, גורמים כמו יכולת קוגניטיבית, רמת השכלה ומצב סוציו אקונומי יכולים אף הם להשפיע על שיעור ההשתתפות (Allerhand Gale & Deary, 2014).

טבלה מספר 2: הקשר בין מגדר לבין סטטוס השתתפות במסגרות למידה (n=501)

מגדר		לא לומדים		לומדים	
		%	N	%	N
גבר		77.0%	147	23.0%	44
אישה		66.5%	206	33.6%	104
מובהקות (Chi-Square test)		$\chi^2(1)=6.27$, $P=0.0123$			

ככל שהדבר נוגע לקשר בין מגדר ובין סטטוס השתתפות במסגרות למידה בתקופת ההזדקנות, הרי שהממצאים הצביעו על כך שמרבית משתתפות הסקר הן נשים. מטבלה מספר 2 ניתן לראות כי נמצא הבדל מובהק מבחינה סטטיסטית בשיעור הלומדים בין גברים לנשים (שיעור של 23% לעומת 33.6% בהתאמה) ($P=0.01$). ממצאים אלה תואמים ממצאי מחקרים אחרים בתחום, המלמדים אף הם ששיעור הלמידה של נשים בגילאי הזקנה הינם גבוהים יותר מאשר גברים (הוכמן, 2021 ; Narushima et al., 2018).

טבלה מספר 3 הקשר בין רמת השכלה לבין השתתפות במסגרות למידה (n=479)

השכלה		לא לומדים		לומדים	
		%	N	%	N
עד תיכונית		83.6%	117	16.4%	23
על תיכונית		75.6%	90	24.4%	29
אקדמית		60.0%	132	40.0%	88
מובהקות (Chi-Square test)		$\chi^2(2)=24.79$, $P<0.0001$			

בכל הנוגע לקשר בין רמת השכלה ובין השתתפות במסגרות למידה בתקופת ההזדקנות הרי שהממצאים הצביעו על כך שמרבית משתתפי הסקר הם אקדמאים. מטבלה מספר 3 ניתן להתרשם כי נמצא הבדל מובהק מבחינה סטטיסטית בשיעור הלומדים בין רמות ההשכלה השונות ($P<0.0001$). ככל שעולה רמת ההשכלה עולה גם שיעור הלומדים בזקנה – כ-16% בלבד בקרב בעלי השכלה תיכונית ומטה, כ-24% בקרב בעלי השכלה על תיכונית ו-40% בקרב בעלי השכלה אקדמית. גם ממצא זה תואם את הממצאים של מחקרים אחרים שנעשו בתחום הלמידה בתקופת ההזדקנות (הוכמן, 2021 ; Narushima et al., 2018 ; Barret et al., 2021).

טבלה מספר 4: הקשר בין רמת הכנסה לבין סטטוס השתתפות במסגרות למידה (n=329)

הכנסה משפחתית			למידה בזקנה
חציון	ממוצע	N	
4.00	3.75	232	לא לומדים
3.00	3.14	97	לומדים
Z=3.69 , P=0.0002			מובהקות (Wilcoxon test)

לצורך בדיקת הקשר בין דיווח רמת הכנסה משפחתית לבין סטטוס ההשתתפות במסגרות למידה בתקופת ההזדקנות בוצע מבחן Wilcoxon test. בטבלה מספר 4 אנו רואים כי נמצא הבדל מובהק מבחינה סטטיסטית ברמת ההכנסה המשפחתית המדווחת בין לומדים ללא לומדים ($P=0.0002$). הערך 1 במדד ההכנסה מעיד על הכנסה גבוהה (הרבה מעל לממוצע) ואילו הערך 5 מעיד על הכנסה נמוכה (הרבה מתחת לממוצע). לכן ציון ממוצע גבוה יותר מעיד על הכנסה נמוכה יותר. אי לכך, התוצאות מראות כי בקרב הלומדים רמת ההכנסה גבוהה יותר בהשוואה לאלה ברמת הכנסה נמוכה יותר ($M=3.14$ לעומת $M=3.75$ בהתאמה). שוב, גם כאן, ממצאים אלה הולמים ממצאיהם של מחקרים אחרים בתחום (הוכמן, 2021 ; Narushima et al., 2018 ; Barret et al., 2021).

טבלה מספר 5: הקשר בין מצב בריאות סובייקטיבי לבין סטטוס השתתפות במסגרות למידה

(n=496)

מצב בריאות			למידה בזקנה
חציון	ממוצע	N	
3.00	3.44	348	לא לומדים
4.00	3.85	148	לומדים
Z=4.32 , P<0.0001			מובהקות (Wilcoxon test)

לצורך בדיקת הקשר בין מצב הבריאות הסובייקטיבי לבין סטטוס ההשתתפות במסגרות למידה בוצע מבחן Wilcoxon test. בטבלה מספר 5 אנו יכולים לראות כי נמצא הבדל מובהק מבחינה סטטיסטית במצב הבריאות בין לומדים ללא לומדים ($P<0.0001$), כאשר בקרב הלומדים מצב הבריאות המדווח טוב יותר ($M=3.85$ לעומת $M=3.44$ בהתאמה). ממצאים אלה תואמים את ממצאיהם של מחקרים קודמים בתחום (הוכמן, 2021).

לסיכום אם כך, ניתן לומר כי מרבית הממצאים הנוגעים לקשרים בין משתני הרקע הסוציו-דמוגרפיים ובין הלמידה בתקופת ההזדקנות, הולמים ותואמים את הידע המוכר בתחום: הלומדים (או יותר נכון – הלומדות) בגילאי הזקנה מתאפיינים בכך שהם משכילים יותר, במצב כלכלי טוב יותר ובריאים יותר – והן בעיקר נשים.

3.2. ההבדלים בין המשתנים התלויים במחקר לבין הלומדים והלא לומדים

בשלב השני, ולאחר בחינת הקשרים בין משתני הרקע הסוציו דמוגרפיים ובין ההשתתפות בלמידה בתקופת ההזדקנות, עברנו לבחון את הקשר בין המשנה התלוי העוני סובייקטיבי לבין המשתנה הבלתי תלוי: סטטוס ההשתתפות במסגרות למידה בתקופת ההזדקנות.

טבלה מספר 6: ההבדלים בין סטטוס השתתפות במסגרות למידה לבין המשתנה התלוי עוני

סובייקטיבי (n=431)

עוני סובייקטיבי			למידה בזקנה
חציון	ממוצע	N	
3.00	3.00	302	לא לומדים
3.00	2.56	129	לומדים
Z=3.61 , P=0.0003			מובהקות (Wilcoxon test)

לצורך בדיקת ההבדלים בין משתנה המחקר עוני סובייקטיבי לבין סטטוס השתתפות במסגרות למידה בוצע מבחן Wilcoxon test. מטבלה מספר 6 עולה כי נמצא הבדל מובהק מבחינה סטטיסטית בתפיסת המשתנה עוני סובייקטיבי בין לומדים ללא לומדים ($P=0.0003$), כאשר בקרב הלומדים רמת העוני הסובייקטיבי המדווחת נמוכה יותר מאשר אצל אלה שלא לומדים ($M=2.56$ לעומת $M=3.00$ בהתאמה). מכאן אוששה השערה מספר 1 על פיה ימצא הבדל בין המשתתפים במסגרות למידה בתקופת ההזדקנות (לומדים) לבין מי שאינם משתתפים במסגרות למידה בתקופה זו (לא לומדים) לבין עוני סובייקטיבי, כך שקבוצת הלומדים יטו להגדיר רמה נמוכה יותר של עוני סובייקטיבי לעומת קבוצת הלא לומדים. ממצא זה הינו חדש, ולראשונה מצביע על אפשרות של קשר בין עוני סובייקטיבי ובין למידה בגילאי הזקנה.

טבלה מספר 7: ההבדלים בין סטטוס השתתפות במסגרות למידה לבין המשתנה התלוי גילנות (n=501)

גילנות			למידה בזקנה
חציון	ממוצע	N	
2.38	2.41	353	לא לומדים
2.19	2.27	148	לומדים
Z=2.76 , P=0.0057			מובהקות (Wilcoxon test)

קשר נוסף שנבחן בשלב זה הוא הקשר בין תפיסת הגילנות (העמדות כלפי גיל) ובין הלמידה בתקופת ההזדקנות. לצורך בדיקת ההבדלים בין משתנה המחקר גילנות לבין סטטוס השתתפות במסגרות למידה בוצע מבחן Wilcoxon test. מטבלה מספר 7 ניתן לראות כי נמצא הבדל מובהק מבחינה סטטיסטית ברמת הגילנות בין לומדים ללא לומדים ($P=0.0057$), כאשר בקרב המשתתפים במסגרות למידה רמת הגילנות נמוכה יותר מאשר אצל אלה שלא לומדים ($M=2.27$ לעומת $M=2.41$ בהתאמה). מכאן אוששה השערה מספר 2 על פיה ימצא הבדל בין המשתתפים במסגרות למידה בגילאי הזקנה (לומדים) לבין מי שאינם משתתפים במסגרות למידה בתקופה זו (לא לומדים) לבין העמדות כלפי גיל זקנה (גילנות) כך שקבוצת הלומדים יטו להגדיר רמה נמוכה יותר של גילנות לעומת קבוצת הלא לומדים.

לבסוף, לאחר בחינת הקשר בין סטטוס השתתפות במסגרות למידה בגיל הזקנה לבין המשתנים: עוני הסובייקטיבי, ועמדות כלפי גיל הזקנה, בחנו את הקשר בין המשתנה התלוי הדרה חברתית ובין הלמידה בזקנה. בחינה זו הייתה מורכבת יותר, וכללה מספר שלבים. בשלב הראשון, נעשתה בחינה כוללת של הקשר בין הדרה חברתית ובין השתתפות במסגרות למידה בתקופת ההזדקנות.

טבלה מספר 8: ההבדלים בין השתתפות במסגרות למידה לבין המשתנה התלוי הדרה חברתית (n=501)

הדרה חברתית (אי הדרה)			למידה בזקנה
חציון	ממוצע	N	
2.84	2.82	353	לא לומדים
3.24	3.19	148	לומדים
Z=7.45 , P<0.0001			מובהקות (Wilcoxon test)

גם לצורך בדיקת ההבדלים בין משתנה המחקר הדרה חברתית לבין סטטוס השתתפות במסגרות למידה בוצע מבחן Wilcoxon test. מטבלה מספר 8 עולה כי נמצא הבדל מובהק מבחינה סטטיסטית ברמת ההדרה החברתית המדווחת בין לומדים ללא לומדים ($P < 0.0001$), כאשר בקרב הלומדים רמת ההדרה המדווחת נמוכה יותר (ציון גבוה יותר של אי-הדרה) מאשר אצל אלה שלא לומדים ($M = 3.19$ לעומת $M = 2.82$ בהתאמה). מכאן אוששה גם כן השערה מספר 3 לפיה תימצא שונות בין המשתתפים במסגרות למידה בתקופת ההזדקנות (לומדים) לבין מי שאינם משתתפים במסגרות למידה (לא לומדים) בנוגע להדרה חברתית. כך שקבוצת הלומדים יטו להגדיר רמה נמוכה יותר של הדרה חברתית לעומת קבוצת הלא לומדים.

לאחר בחינת הקשר הכללי בין הדרה חברתית ובין למידה בתקופת ההזדקנות, נעשתה בחינה מפורטת של ששת מרכיבי המשנה של המשתנה התלוי הדרה חברתית: א. קשרים חברתיים, ב. משאבים חומריים, ג. השתתפות אזרחית, ד. זכויות ושירותים, ה. זכויות ושירותים מוגנים ו. תפיסת מידת הנגשת מסגרות הלמידה. לצורך בדיקת ההבדלים ביניהם לבין סטטוס השתתפות במסגרות למידה בוצע מבחן Wilcoxon test. הטבלאות הבאות יציגו את פירוט הקשר בין סטטוס השתתפות במסגרות הלמידה לבין כל אחד מתת המשתנים.

טבלה מספר 9: ההבדלים בין תת המשתנה תפיסת הקשרים החברתיים במשתנה המחקר התלוי

הדרה חברתית לבין סטטוס השתתפות במסגרות למידה (n=501)

קשרים חברתיים			למידה בזקנה
חציון	ממוצע	N	
2.80	2.75	353	לא לומדים
3.40	3.23	148	לומדים
$Z = 7.07$, $P < 0.0001$			מובהקות (Wilcoxon test)

טבלה מספר 10: ההבדלים בין תת המשתנה תפיסת המשאבים החומריים במשתנה המחקר

התלוי הדרה חברתית לבין סטטוס השתתפות במסגרות למידה (n=501)

משאבים חומריים			למידה בזקנה
N	ממוצע	חציון	
353	3.62	4.00	לא לומדים
148	3.75	4.00	לומדים
Z=2.93 , P=0.0034			מובהקות (Wilcoxon test)

טבלה מספר 11: ההבדלים בין תת המשתנה השתתפות אזורית במשתנה המחקר התלוי הדרה

חברתית לבין סטטוס השתתפות במסגרות למידה (n=501)

השתתפות אזורית			למידה בזקנה
N	ממוצע	חציון	
353	2.66	2.80	לא לומדים
148	2.94	2.80	לומדים
Z=5.01 , P<0.0001			מובהקות (Wilcoxon test)

טבלה מספר 12: ההבדלים בין תת המשתנה זכויות ושירותים במשתנה המחקר הדרה חברתית

לבין סטטוס השתתפות במסגרות למידה (n=501)

זכויות ושירותים			למידה בזקנה
N	ממוצע	חציון	
353	2.76	2.86	לא לומדים
148	3.07	3.14	לומדים
Z=4.88 , P<0.0001			מובהקות (Wilcoxon test)

טבלה מספר 13: ההבדלים בין תת המשתנה זכויות ושירותים מונגשים במשתנה המחקר הדרה

חברתית לבין סטטוס השתתפות במסגרות למידה (n=501)

זכויות ושירותים מונגשים			למידה בזקנה
חציון	ממוצע	N	
3.00	2.75	353	לא לומדים
3.00	2.98	148	לומדים
Z=2.26 , P=0.0238			מובהקות (Wilcoxon test)

טבלה מספר 14: ההבדלים בין תת המשתנה נגישות מסגרות הלמידה במשתנה המחקר הדרה

חברתית לבין סטטוס השתתפות במסגרות למידה (n=501)

תחום הלמידה			למידה בזקנה
חציון	ממוצע	N	
2.00	2.35	353	לא לומדים
3.00	3.18	148	לומדים
Z=7.33 , P<0.0001			מובהקות (Wilcoxon test)

ניתן לסכם את עיקרי הממצאים מטבלאות מספר 9-14 :

נמצא הבדל מובהק מבחינה סטטיסטית בקשרים החברתיים בין לומדים ללא לומדים ($P<0.0001$), בקרב המשתתפים במסגרות למידה דווחה רמת הקשרים גבוהה יותר מאשר אצל אלה שאינם משתתפים במסגרות למידה ($M=3.23$ לעומת $M=2.75$ בהתאמה).

נמצא הבדל מובהק מבחינה סטטיסטית במשאבים החומריים בין לומדים ללא לומדים ($P=0.0034$), כאשר המשתתפים במסגרות למידה דיווחו על זמינות משאבים חומריים גבוהה מאשר לאלה שאינם משתתפים במסגרות למידה ($M=3.75$ לעומת $M=3.62$ בהתאמה).

נמצא הבדל מובהק מבחינה סטטיסטית בהשתתפות האזרחית בין לומדים ללא לומדים ($P < 0.0001$), כאשר המשתתפים במסגרות למידה דיווחו על רמת ההשתתפות האזרחית גבוהה יותר מאשר אצל אלה שאינם משתתפים במסגרות למידה ($M = 2.94$ לעומת $M = 2.66$ בהתאמה).

נמצא הבדל מובהק מבחינה סטטיסטית בתת המשתנה נגישות לזכויות ושירותים בין לומדים ללא לומדים ($P < 0.0001$), כאשר הלומדים מדווחים על נגישות גבוהה יותר לזכויות ושירותים מאשר אצל אלה שלא לומדים ($M = 3.07$ לעומת $M = 2.76$ בהתאמה).

נמצא הבדל מובהק מבחינה סטטיסטית בתפיסת נגישות מסגרות הלמידה בין לומדים ללא לומדים, כאשר בקרב המשתתפים במסגרות למידה תפיסת נגישות מסגרות הלמידה מקבלת ציון גבוה יותר מאשר אצל אלה שאינם משתתפים במסגרות למידה ($M = 3.18$ לעומת $M = 2.35$ בהתאמה).

לסיכום אם כך ניתן לומר כי בכל תתי-המשתנים של משתנה העל של "הדרה חברתית" נמצא כי יש קשר בינם ובין השתתפות במסגרות למידה בתקופת ההזדקנות.

מודל רגרסיה לניבוי הדרה חברתית באמצעות המשתנים השתתפות במסגרות למידה וגילנות (+ אינטראקציה)

לבסוף, אחרי בחינת הקשרים בין משתני הרקע ובין למידה בתקופת ההזדקנות, והקשרים בין משתני הגילנות וההדרה החברתית (כל אחד בנפרד) ובין למידה בזקנה, ביצענו ניתוח על מנת לברר מה המשקל היחסי של המשתנים הללו ביחס ליכולת ניבוי ההדרה החברתית של המשתתפים הזקנים.

טבלה מספר 15: מודל רגרסיה לניבוי הדרה חברתית באמצעות המשתנים: סטטוס השתתפות

במסגרות למידה וגילנות (n=501)

משתנה תלוי: הדרה חברתית

Source	DF	Sum of Squares	Mean Square	F Value	Pr > F
Model	3	22.66	7.55	34.64	<.0001
Error	497	108.37	0.22		
Corrected Total	500	131.03			

R-Square	Coeff Var	Root MSE	ממוצע הדרה חברתית	
0.17	15.95	0.47	2.93	
Parameter	Estimate	Standard Error	t Value	Pr > t
Intercept	3.29	0.11	31.24	<.0001
גילנות	-0.19	0.04	-4.59	<.0001
למידה בזקנה	0.44	0.18	2.51	0.0125
למידה בזקנה*גילנות	-0.04	0.07	-0.58	0.5617

הואיל ולא נמצאה אינטראקציה מובהקת בין גילנות ללמידה, לכן הותאם מודל נוסף ללא אינטראקציה, כמפורט להלן:

Source	DF	Sum of Squares	Mean Square	F Value	Pr > F
Model	2	22.59	11.29	51.86	<.0001
Error	498	108.44	0.22		
Corrected Total	500	131.03			

R-Square	Coeff Var	Root MSE	ממוצע הדרה חברתית
0.17	15.94	0.47	2.93

Parameter	Estimate	Standard Error	t Value	Pr > t
Intercept	3.32	0.09	37.97	<.0001
גילנות	-0.21	0.03	-5.99	<.0001
למידה בזקנה	0.35	0.05	7.51	<.0001

ניתוח הממצאים העלה כי נמצא קשר חיובי בין גילנות לבין הדרה חברתית, כלומר, ככל שרמת הגילנות עולה - עולה בעקבותיה גם חווית ההדרה החברתית. בכיוון דומה גם נמצא קשר שלילי בין למידה בתקופת ההזדקנות לבין הדרה חברתית (תחושת הדרה נמוכה יותר בקרב הלומדים).

מודל רגרסיה לניבוי המשתנה התלוי הדרה חברתית באמצעות המשתנים סטטוס

השתתפות במסגרות למידה ועוני סובייקטיבי

בשלב זה עשינו שימוש נוסף ברגרסיה על מנת לענות על השאלה מהו המשקל היחסי של המשתנים: סטטוס השתתפות במסגרות למידה ועוני סובייקטיבי ביחס ליכולת ניבוי תחושת ההדרה החברתית של המשתתפים הזקנים במחקר.

טבלה מספר 16: מודל רגרסיה לניבוי הדרה חברתית באמצעות המשתנים סטטוס השתתפות

במסגרות למידה ועוני סובייקטיבי (+ אינטראקציה) (n=501)

משתנה תלוי: הדרה חברתית

Source	DF	Sum of Squares	Mean Square	F Value	Pr > F
Model	3	35.69	11.90	64.35	<.0001
Error	427	78.94	0.18		
Corrected Total	430	114.63			

R-Square	Coeff Var	Root MSE	ממוצע הדרה חברתית
0.31	14.65	0.43	2.93

Parameter	Estimate	Standard Error	t Value	Pr > t
Intercept	3.49	0.07	51.32	<.0001
עוני סובייקטיבי	-0.22	0.02	-10.42	<.0001
למידה בזקנה	0.10	0.12	0.88	0.3770
למידה בזקנה*עוני סובייקטיבי	0.06	0.04	1.55	0.1231

מתוך הממצאים עולה כי לא נמצאה אינטראקציה מובהקת בין עוני סובייקטיבי למידה, לכן הותאם מודל נוסף ללא אינטראקציה, כמפורט להלן:

Source	DF	Sum of Squares	Mean Square	F Value	Pr > F
Model	2	35.25	17.62	95.03	<.0001
Error	428	79.38	0.19		
Corrected Total	430	114.63			

R-Square	Coeff Var	Root MSE	ממוצע הדרה חברתית
0.31	14.68	0.43	2.93

Parameter	Estimate	Standard Error	t Value	Pr > t
Intercept	3.32	0.06	57.71	<.0001
עוני סובייקטיבי	-0.20	0.02	-11.25	<.0001
למידה בזקנה	0.27	0.05	5.92	<.0001

הממצאים מלמדים כי נמצא קשר בין עוני סובייקטיבי לבין הדרה, בגין כל עליה של יחידה אחת במדד עוני סובייקטיבי יורד מדד ההדרה ב-0.2 יחידות בממוצע (כלומר, כאשר עולה העוני הסובייקטיבי עולה ההדרה).

כמו כן, נמצא קשר חיובי בין למידה בתקופת ההזדקנות לבין הדרה, כאשר עבור הלומדים בפועל - מדד ההדרה גבוה ב-0.27 יחידות בממוצע לעומת אלה שלא לומדים (כלומר שאצל הלומדים ההדרה נמוכה יותר).

מודל רגרסיה לוגיסטית לניבוי המשתנה התלוי עוני סובייקטיבי

על מנת לבחון את ניבוי המשתנה - עוני סובייקטיבי הוחלט לבצע ניתוח על פי מודל הרגרסיה הלוגיסטית. מאחר והמשתנה הוא משתנה מסדר סולם ולא רציף הוחלט לקבץ את 5 דירוגי התשובות לשתי רמות. כאשר העוני מוגדר באופן בינארי על ידי תשובות 3 או 4 או 5 בסולם העוני הסובייקטיבי).

טבלה מספר 17: מודל רגרסיה לוגיסטית לניבוי עוני סובייקטיבי (n=431)

מספר הנדגמים	431
--------------	-----

Response Profile		
הערך	עוני סובייקטיבי	מספר מופעים
1	3-5	283
2	1-2	148

Probability modeled is Subjective Poverty > 2.

הערה: 70 נדגמים הוסרו בשל נתונים חסרים

Testing Global Null Hypothesis: BETA=0			
Test	Chi-Square	DF	Pr > ChiSq
Likelihood Ratio	72.4630	3	<.0001
Score	65.7444	3	<.0001
Wald	56.4762	3	<.0001

Analysis of Maximum Likelihood Estimates					
Parameter	DF	Estimate	Standard Error	Wald Chi-Square	Pr > ChiSq
Intercept	1	4.1711	0.9830	18.0051	<.0001
הדרה חברתית	1	-1.5962	0.2676	35.5800	<.0001
גילנות	1	0.5648	0.1919	8.6620	0.0032
למידה בזקנה	1	-0.0987	0.2432	0.1649	0.6847

Odds Ratio Estimates			
Effect	Point Estimate	95% Wald Confidence Limits	
הדרה חברתית	0.203	0.120	0.342
גילנות	1.759	1.208	2.562
למידה בזקנה	0.906	0.562	1.459

Association of Predicted Probabilities and Observed Responses			
Percent Concordant	73.9	Somers' D	0.479

Association of Predicted Probabilities and Observed Responses			
Percent Discordant	26.1	Gamma	0.479
Percent Tied	0.0	Tau-a	0.216
Pairs	41884	c	0.739

ממצאי הניתוח מלמדים כי המשתנים הדרה חברתית וגילנות נמצאו מובהקים מבחינה סטטיסטית. ככל שתחושת ההדרה החברתית גבוהה יותר כך גם הערכים של עוני סובייקטיבי גבוהים יותר. וככל שערכי הגילנות גבוהים יותר ערכי העוני הסובייקטיבי בהלימה. לעומת זאת לא נמצאה מובהקות סטטיסטית ביחס שבין עוני סובייקטיבי למשתנה למידה בתקופת ההזדקנות.

לפני סיכום: ריכוז עיקרי ממצאי המחקר

נמצא הבדל מובהק מבחינה סטטיסטית בשיעור המשתתפים במסגרות למידה בין גברים לנשים ($P=0.0123$). שיעור הנשים המשתתפות במסגרות למידה גבוה משיעור הגברים (שיעור של 33.6% לעומת 23% בהתאמה).

נמצא הבדל מובהק מבחינה סטטיסטית בשיעור הלומדים בין רמות ההשכלה השונות ($P<0.0001$). ככל שעולה רמת ההשכלה עולה גם שיעור המשתתפים במסגרות למידה. כ-16% בלבד בקרב בעלי השכלה תיכונית ומטה, כ-24% בקרב בעלי השכלה על תיכונית ו-40% בקרב בעלי השכלה אקדמית.

נמצא הבדל מובהק במשתנה רמת ההכנסה המשפחתית בין לומדים ללא לומדים ($P=0.0002$). רמת ההכנסה בקרב המשתתפים במסגרות למידה גבוהה יותר מזו שאינם משתתפים.

נמצא הבדל מובהק מבחינה סטטיסטית במשתנה מצב הבריאות בין לומדים ללא לומדים ($P<0.0001$), בקרב המשתתפים במסגרות הלמידה מצב הבריאות טוב יותר.

נמצא הבדל מובהק מבחינה סטטיסטית במשתנה עוני הסובייקטיבי בין לומדים ללא לומדים ($P<0.0003$), בקרב המשתתפים במסגרות הלמידה רמת העוני הסובייקטיבי נמוכה יותר. נמצא הבדל מובהק מבחינה סטטיסטית ברמת הגילנות בין לומדים ללא לומדים ($P=0.0057$), בקרב המשתתפים במסגרות הלמידה רמת הגילנות נמוכה יותר.

נמצא הבדל מובהק מבחינה סטטיסטית במשתנה רמת ההדרה החברתית בין לומדים ללא לומדים ($P < 0.0001$), כאשר המשתתפים במסגרות הלמידה רמת ההדרה נמוכה יותר.

בניתוח הרגרסיה הלוגיסטית נמצא כי ככל שתחושת ההדרה החברתית גבוהה יותר כך גם הערכים של עוני סובייקטיבי גבוהים יותר. וככל שערכי הגילנות גבוהים יותר ערכי העוני הסובייקטיבי בהלימה. לעומת זאת לא נמצאה מובהקות סטטיסטית ביחס שבין עוני סובייקטיבי למשתנה למידה בזקנה.

דיון

מטרתו העיקרית של מחקר זה הייתה להרחיב את הידע וההבנה לגבי הלמידה ופערים חברתיים בתקופת הזיקנה בישראל. ביקשנו לבחון את הקשר שבין השתתפות במסגרות למידה בתקופת הזיקנה לבין הדרה חברתית (על מרכיביה) ועוני סובייקטיבי - תוך השוואה בין שתי קבוצות זקנים. קבוצה אחת גברים ונשים שהשתתפו במסגרות למידה וקבוצה שנייה גברים ונשים שלא השתתפו במסגרות למידה.

המחקר אינו מסביר באופן ישיר את הקשר בין עוני סובייקטיבי וההדרה החברתית ללמידה בתקופת ההזדקנות. אך במקביל הוא מספק ומחזק תובנה מובילה: למידה בתקופת ההזדקנות קשורה לדיווח נמוך יותר בתחושות הגילנות, ההדרה החברתית, והעוני הסובייקטיבי. כלומר לומדים מדווחים על הדרה ועוני סובייקטיבי מופחתים בהשוואה לאילו שאינם פעילים במסגרות למידה. ייתכן וממצא זה מצביע על כך שהזדמנויות ההשתתפות במסגרות למידה יכולות לסייע בהפחתת ההדרה החברתית ותחושת העוני הסובייקטיבי בקרב זקנים. על ידי גישה למשאבים והזדמנויות מסגרות הלמידה יכולות לסייע בשמירה על קשרים חברתיים ולשפר את תחושת הרווחה של המשתתפים.

הדרה חברתית היא חוויה אישית המבטאת פגיעה והגבלות ודנה בפערים חברתיים ברמה הקולקטיבית- תוך ניתוח תהליכים ויחסים בין קבוצות ומוקדי כוח והשפעה בחברה (Chung et al., 2021; Dean & Platt, 2016; Fakoya, McCorry & Donnelly, 2020). בהקשר של מבוגרים הדרה חברתית יכולה להתבטא בדרכים שונות, לרבות גישה מוגבלת למשאבים, צמצום רשתות תמיכה חברתיות והיעדר השתתפות בחיי הקהילה. ההדרה החברתית אינה מוחלטת והיא יחסית לזמן ומקום מוגדרים. אנשים יכולים לחוות הדרה גם אם הם אינם עניים מבחינה חומרית.

העוני הסובייקטיבי אף הוא מתייחס לתפיסת הפרט את מצבו הכלכלי והרווחה הכוללת שלו. בשונה מהמדדים האובייקטיביים של עוני, עוני סובייקטיבי לוקח בחשבון הערכות אישיות, תחושת קיפוח והשוואות חברתיות. מבוגרים עלולים לחוות יותר עוני סובייקטיבי עקב שילוב של גורמים כמו: ירידה בהכנסות לאחר הפרישה, משאבים חברתיים מוגבלים והזדמנויות מופחתות להשתתפות חברתית (Albuquerque & Fontainha, 2023; Dean, 2016).

באשר לפרופיל המאפיינים הסוציו-דמוגרפיים - ממצאי המחקר מלמדים ומחזקים ממצאי מחקר שנעשה לאחרונה בישראל: מרבית המשתתפים במסגרות למידה הן נשים, משכילות, בעלות רמת הכנסה גבוהה (הוכמן, 2021). כמו כן נמצאה באופן עקבי ומובהק מגמה אחידה בין המשתתפים במסגרות למידה ובין אלה שאינם משתתפים במסגרות למידה באשר לרמת הגילנות, תפיסת העוני הסובייקטיבי ותחושת ההדרה החברתית על מרכיביה.

ממצאים אלה וההבדלים בין מי שהשתתפו במסגרות הלמידה לבין מי שלא השתתפו במסגרות הלמידה הם הבסיס לדיון: הקשר בין העוני הסובייקטיבי וההדרה החברתית ולמידה בתקופת ההזדקנות.

בטרם נפנה לדיון, נבקש להזכיר, כפי שצוין בסקירת הספרות, אחת הביקורות המרכזיות כלפי המושג הדרה חברתית בתקופת ההזדקנות הוא ריבוי ההיבטים, היעדר האחידות והעמימות המלווה לעיתים את ההגדרות. מחקרים שונים השתמשו במדדים שונים כדי להעריך הדרה חברתית. לאורך הדיון נפגוש ממצאי מחקרים והתייחסויות של חוקרים שחלקם השתמשו בפריטים הקשורים להדרה חברתית ומדדו זאת באמצעות משתנים כמו: בידוד חברתי, בדידות, חוסר תמיכה חברתית, היעדר גישה למשאבים והזדמנויות.

אחד הדיונים המרכזיים, שהתפתחו בשנים האחרונות, סביב "למידת מבוגרים" או בשם המעודכן- "למידה לאורך החיים", הוא מהי בעצם מטרת הלמידה? בשלבים ההתחלתיים של התפתחות הרעיון (באופן מובחן מהפדגוגיה שהתמקדה בלמידה של ילדים) למידת מבוגרים התמקדה בקידום ההומניזם והתפתחות הלומד כלומד עצמאי. ההתפתחויות בעשורים האחרונים בתחום הכלכלה תרמו להמשגה חדשה של הלמידה. למידת מבוגרים הפכה להיות עניין של מדיניות יצרנית וחרגה ממסורות ההוגים הראשונים והמייסדים (Lee & Holford et al., 2022; Desjardins, 2019). מרבית המחקרים, בנושא הלמידה בתקופת ההזדקנות, מלמדים כי מרבית הלומדים הם אמידים ומשכילים, אך בעוד עבור הלומדים בגילאי הביניים הלמידה הייתה "קריש קפיצה" לשיפור ההזדמנויות בתעסוקה, הבחירה של הלומדים הזקנים ללמוד מונעת מהיבטים

רחבים יותר. נמצא כי הלמידה היא חלק מהאסטרטגיה לנהל את המעבר מתקופת העבודה לתקופת הפנסיה ומטרת הלמידה להפוך את החיים בתקופת הפנסיה למשמעותיים יותר (Jemieson, 2007; Albuquerque & Fontinha, 2023).

בהקשר זה ראוי להוסיף לדיון זה את אחת התופעות ההולכות ומתרחבות בעולם והיא - מגמת ההזדקנות הפעילה, אותה הוביל ארגון הבריאות העולמי כאסטרטגיה גלובלית במדיניות ההזדקנות (WHO, 2002), כחלק מרעיון מארגן על פיו יש לקדם הזדקנות פעילה כאמצעי לשמור על בריאותם של האנשים גם בתקופת ההזדקנות ולדחוק את שלב הנטל והתלות. הרעיון של הפרודוקטיביות משקף גם כן את השתתפותם המלאה של האנשים הזקנים בחברה - בכלל זה השתתפות באופן פעיל בחיים החברתיים, כלכליים ופוליטיים. דוגמה לכך נוכל למצוא במחקר שנערך בקנדה שבדק את הקשר בין משך ההשתתפות של אנשים זקנים במסגרות למידה לבין רמת הרווחה הפסיכולוגית תוך התחשבות בגיל, מגדר, דירוג בריאות ורמת הפגיעות שלהם. תוצאות מחקר זה הצביעו על כך שהשתתפות האנשים הזקנים במסגרות למידה קשורה באופן חיובי לרווחה הפסיכולוגית אפילו בקרב מי שהגדירו עצמם "כפגיעים" (Walsh, Scharf & Keating, 2017).

למידה בתקופת ההזדקנות עוני סובייקטיבי והדרה חברתית

למרות התועלות הרבות של הזקנה הפעילה, מחקרים מלמדים כי אזרחים וותיקים רבים אינם לוקחים חלק פעיל ומלא בחברה הכללית (Chung et al., 2021), זאת עקב חסמים אישיים המאפיינים את תקופת ההזדקנות וחסמים מבניים המגבילים את ההשתתפות הפעילה. אלה ממחישים את רב הממדיות והדינמיות של ההדרה החברתית ויכולים להיות קשורים לגיל, בריאות לקויה, ירידה תפקודית, אובדן של קרובי משפחה וחברים, פעילות חברתית נמוכה וייתכן שגם אלה משפיעים על תחושת ההדרה החברתית (Nájera & Gordon, 2023). זאת לצד תחושות שיכולות להתלוות לתקופת ההזדקנות של אי וודאות, פגיעות אי שוויון בהכנסות ומחסור. בהקשר של המחקר הנוכחי ההשתתפות במסגרות הלמידה הם אחד מהביטויים/ יישומים של הזקנה הפעילה.

ממצאי המחקר הנוכחי מראים כי השתתפות במסגרות הלמידה, שהיא חלק מן המאפיינים של ההזדקנות הפעילה, קשורים להפחתת תחושת העוני הסובייקטיבי וההדרה החברתית. למרות שכאמור לא ניתן לייחס סיבתיות – ולעניין זה יהיה צורך במחקרי המשך עתידיים - למסגרות הלמידה את ההשפעה הבלעדית על הממצאים לא נוכל להתעלם מההבדלים הסטטיסטיים המשמעותיים בין קבוצת המשתתפים במסגרות למידה לבין אלה שאינם משתתפים במסגרות הלמידה. ההצטלבות התיאורטית של הזדקנות, הדרה חברתית ולמידה לאורך החיים יש בה כדי

להאיר אספקטים למחקר ולספק תובנות למען פעולות מעודדות הכללה (ומצמצמות תחושת הדרה חברתית).

תימוכין עקיפים לכך נוכל למצוא במחקרים שנערכו בדרום קוריאה. הראשון התמקד באנשים בני 65 ומעלה וממנו עולה כי המשתתפים בפעילות למידה נטו לדווח על רמות גבוהות יותר של מחוברות חברתית יותר מאלה שאינם משתתפים בפעילות למידה (Jiyun & Jong-Eun, 2018). גם ממחקרו של Lee (2021), הגם שלא עסק באופן ישיר בקשר בין למידה לתחושת עוני סובייקטיבי, ניתן באמצעותו אולי להרחיב את ההתבוננות ולבחון את השפעת הלמידה לאורך החיים והקשר לעוני הסובייקטיבי בהיבטים כמו הכנסה, תעסוקה והכלה חברתית. אחת ממסקנות החוקרים היא: שהלמידה לאורך החיים יכולה להיות כלי יעיל להפחתת העוני ולהגברת ההכלה החברתית.

גם ממחקרם של Kim Kim & Lim (2023), שבחן אמנם את השפעת הלמידה לאורך החיים (פורמאלית ובלתי פורמאלית) על בידוד חברתי ודיכאון בקרב 1,000 אנשים בגילאי 65 ומעלה בדרום קוריאה, נמצא כי מי שהשתתפו במסגרות למידה דיווחו באופן מובהק על רמות נמוכות של תחושות בידוד חברתי ודיכאון בהשוואה למי שלא דיווחו על השתתפות במסגרות למידה. וממצא מעניין נוסף הרלוונטי לממצאי המחקר הנוכחי הוא שתחושת הבידוד החברתי תווכה באופן חלקי על ידי תמיכה חברתית - מה שמרמז, להבנת החוקרים, כי השתתפות בפעילות למידה עשויה להגביר את התמיכה החברתית ולהפחית את תחושת ההדרה החברתית. עוד ציינו החוקרים כי השתתפות במסגרות למידה מבוססות קהילה / רשויות מקומיות נמצאה כקשורה לרמות גבוהות יותר של הכלה חברתית בהשוואה ללמידה המוצעת על ידי מסגרות מוסדיות כגון מכללות ואוניברסיטאות.

הקשר מעניין נוסף לקשר בין השתתפות במסגרות למידה והדרה חברתית, נמצא במחקר שבדק את הקשר בין השתתפות במסגרות למידה והדרה חברתית בקרב מבוגרים בבריטניה וחקר האם קשר זה משתנה לפי קבוצת גיל. המחקר מצא כי השתתפות במסגרות למידה בקרב מבוגרים בגילאי 50-74 קשורה לרמות נמוכות יותר של תחושת הדרה חברתית אך לא כך לגבי קבוצת הלומדים בגילאי 75 ומעלה. לטענת החוקרים ייתכן שהלומדים בגילאי 75 ומעלה מתמודדים עם חסמים רבים יותר הקשורים להשתתפות בלמידה כמו בעיות ניידות, בריאות מה שעלול להשפיע כמשתנה מתערב בחוויית ההדרה החברתית שלהם (Victor et al., 2012).

מעניין למצוא התייחסות בהקשר זה גם במחקרים שעוסקים בהזדקנות במרחב העירוני ובאופן ספציפי סביב "צדק מרחבי". במחקר שעסק בג'נטריפיקציה בבריטניה בקרב בני 60-98 שנים, אחת מהמסקנות המובילות של החוקרים היא כי התערבויות המקדמות "ידידותיות לגיל"

של קהילות ועידוד יזום לשילובם בפעילות אקטיבית משמעותית כגון מתחמי למידה כך ש"קולם" ייראה ויישמע במרחב הציבורי על מנת להגביר את הפעילות ויצירת תחושת שייכות לשכונה ולצמצם את תחושת ההדרה החברתית (Buffel & Phillipson, 2019).

לסיכום מתוך ממצאי המחקר וממצאי הספרות המחקרית ניתן אולי להסביר את תחושת ההדרה המופחתת בקרב האנשים הזקנים המשתתפים במסגרות למידה באם נתייחס למסגרות הלמידה כעל מסגרות המאפשרות הון חברתי. ההון החברתי על פי בורדייה (Bourdieu, 2002) יכול לקדם את הפרט ולתרום לא פחות מכמות הכסף בבנק. ההשתתפות במסגרות הלמידה מרחיבות את משאבי הקשרים האנושיים של בני האדם. ובמקרה שלנו הם בעלי פוטנציאל ליצירת הזדמנות להרחבת שיתופי פעולה במערכות הלמידה הקהילתיות. ובכך אולי תורמים להפחתת תחושת ההדרה החברתית.

למידה בתקופת ההזדקנות רמת הכנסה ומצב בריאות סובייקטיבי

לא ניתן לנתק את הדיון על הקשר בין למידה בתקופת ההזדקנות לבין תחושת עוני סובייקטיבי והדרה חברתית משני משתנים סוציו דמוגרפיים מרכזיים: רמת הכנסה משפחתית ומצב בריאות סובייקטיבי.

מן המחקר שלנו עולה כי רק 65% ממשתתפי המחקר הסכימו להשיב על השאלה המתייחסת לרמת ההכנסה המשפחתית. הממצאים מלמדים כי המשתתפים במסגרות למידה, ששיעורם נמוך ביחס למי שאינם משתתפים במסגרות למידה, דיווחו על רמת ההכנסה גבוהה יותר ותחושת עוני סובייקטיבי ברמות נמוכות יותר. כמו כן נמצא הבדל מובהק מבחינה סטטיסטית במצב הבריאות הסובייקטיבי בין לומדים ללא לומדים ($P < 0.0001$), כאשר בקרב הלומדים מצב הבריאות המדווח טוב יותר ($M = 3.85$ לעומת $M = 3.44$ בהתאמה).

במחקרים שבדקו את הקשר בין רמת הכנסה, בריאות סובייקטיבית ועוני סובייקטיבי בקרב מבוגרים והשפעתם על תפיסת העוני של האדם נמצא כי רמת הכנסה נמצאה כמנבא משמעותי לעוני סובייקטיבי (Nájera & Gordon, 2023). כמו כן מצב הבריאות הסובייקטיבי משחק אף הוא תפקיד בתפיסת העוני בקרב מבוגרים גם לאחר שליטה במשתנה ההכנסה ובגורמים סוציו דמוגרפיים אחרים. בנוסף, תפיסה עצמית כבעל הכנסה נמוכה יותר או בריאות ירודה יותר מאחרים מגדילה אף היא את הסבירות להרגיש עניים, גם אם מדדים אובייקטיביים לא תמכו בתפיסה זו כמו כן נמצא כי מצב סוציו אקונומי ירוד בקרב מבוגרים קשור באופן מובהק לרווחה סובייקטיבית נמוכה ולהשתתפות חברתית פעילה נמוכה יותר (Nicholson, 2012; Jacobs & Stessman, 2022).

על רקע האמור לעיל, בהקשר למחקר הנוכחי העוסק בהשתתפות במסגרות למידה, לא נמצאו מחקרים שבדקו באופן ספציפי את הקשר בין הכנסה ועוני ומצב בריאות סובייקטיבי בקרב אנשים זקנים שמשתתפים במסגרות למידה. יחד עם זאת נמצאו מחקרים בהם עדויות לכך שגורמים כמו הכנסה ותפיסת מצב בריאות יכולים להשפיע גם כן על תחושת ההדרה החברתית בקרב לומדים. במחקר שפורסם בארצות הברית מצאו החוקרים כי השתתפות בפעילות למידה קשורה לבריאות טובה ולדירוג עצמי (סובייקטיבי) של מצב בריאות טוב יותר (Wang et al., 2018). גם במחקר שבוצע בסין הצביעו החוקרים Li Shi & Sun (2023) על כך שהשתתפות בפעילות למידה עשויה להשפיע על תוצאות בריאות חיוביות יותר בקרב הלומדים ושביעות רצון גבוהה יותר. חשוב להזכיר כי הקשר בין פעילות למידה לתפיסת מצב הבריאות עשוי להיות מושפע ממגוון רחב של גורמים אינדיבידואליים, קהילתיים ותרבותיים. בהקשר זה ציינו החוקרים הסיניים כי בכל הנוגע לתנאים חומריים וכלכליים, בעלי ההכנסה הנמוכה בעת זקנה, נשענים עם קרובי משפחה וחברים שיפרנסו אותם, והם בעמדת נחיתות.

בנוסף זאת יכולה להיות שאלת הביצה והתרנגולת, שכן הסבירו החוקרים, כי ייתכן שהאנשים הזקנים שנמצאים במצב בריאותי טוב יותר הם אלה שמלכתחילה יהיו בעלי סיכוי גבוה יותר להשתתף במסגרות הלמידה, כך שהבנה זו יכולה לתרום להבנת ההבדלים שנצפו במחקרם. על פי ארגון הבריאות העולמי, הדרה חברתית של מבוגרים עלולה להשפיע ולגרום למצבים בריאותיים מזיקים כמו שיעור תחלואה גבוה, דיכאון וסיכון לתמותה (Chung et al., 2021). תימוכין לכך נמצא גם במחקרם של Scharf, Phillipson & Smith (2018) בו העלו החוקרים כי להדרה חברתית ולעוני עלולות להיות השפעות שליליות על הרווחה האישית בקרב מבוגרים שאינם משתתפים בפעילות למידה.

בניסיון למצוא את הקשר בין משאבים חברתיים ומשאבים חומריים והשתתפות במסגרות למידה, נמצאו מחקרים שהראו שהשתתפות במסגרות למידה יכולה לעזור לאנשים זקנים להרגיש פחות מודרים זאת על ידי מתן הזדמנות לאינטראקציה חברתית ומעורבות עם משתתפים נוספים. הזדמנויות אלה מאפשרות למשתתפים במסגרות למידה לקבל גישה למשאבים חברתיים כמו רשתות תמיכה חברתיות ומשאבים קהילתיים. מסגרות הלמידה מספקות גם הזדמנות לגישה למשאבים חומריים כמו מידע וידע שיכולים לעזור להם לשפר את הרווחה הכלכלית שלהם ואת איכות חייהם. יחד עם זאת ראוי לסייג ולהזכיר כי האתגרים החומריים בתקופת ההזדקנות יכולים להיות מאוד מורכבים ותלויים בנסיבות האישיות של האנשים הזקנים וברקע החברתי / תרבותי כך שהשתתפות במסגרות הלמידה היא חלק מהתמונה. ישנו מגוון רחב של התערבויות שפותחו

במטרה להתמודד עם הבדידות ועם תחושת ההדרה הסובייקטיבית – לא כל האנשים הזקנים חווים את תחושת ההדרה באותו אופן (Buffel & Phillipson, 2019; Fakoya, McCorry & Donnelly, 2020; Kim, Kim & Han, 2020).

אמנם המחקר הנוכחי לא בחן סיבות אך אי אפשר שלא לשאול האם נתונים אלה ממחישים את מרכזיות רמת ההכנסה כאחד החסמים המובילים לתחושת ההדרה החברתית והעוני הסובייקטיבי. האם זה מקרי שבקרב מי שאינם משתתפים במסגרות הלמידה רמת ההכנסה המדווחת היא נמוכה יותר ואיך זה מתכתב עם תחושת העוני הסובייקטיבי ודיווח מצב בריאות סובייקטיבי, שנמצאו במחקר גם כן הבדלים מובהקים מבחינה סטטיסטית בהלימה להבחנה בין משתתפים ולא משתתפים במסגרות למידה (תחושת עוני סובייקטיבי גבוהה יותר ומצב בריאות סובייקטיבי נמוך יותר בקרב מי שאינם משתתפים במסגרות למידה)?

לסיכום, מחקר זה הראה כי המשתתפים במסגרות למידה דיווחו על תחושת הדרה חברתית ועוני סובייקטיבי נמוכה יותר מאשר בקרב האחרים. יחד עם זאת – נמצא כי למידה בתקופת ההזדקנות לא משפיעה באופן בלעדי על הפחתת תחושת ההדרה החברתית והעוני הסובייקטיבי. ראוי לציין, כפי שעולה ממחקרים רבים – למידה בתקופת ההזדקנות טומנת בחובה פוטנציאל גבוה לקידום חיוניות קוגניטיבית, צמיחה אישית וקשרים חברתיים בקרב האנשים הזקנים. מסגרות למידה – כמסגרות בעלות פוטנציאל להכלה. בעוד הקשר בין למידה להדרה חברתית ועוני סובייקטיבי מורכב יש לפעול לשבירת מעגל ההדרה ולהפחתת הסיכון לעוני סובייקטיבי ולקדם חוויית הזדקנות מכילה ומספקת ככל שניתן.

מגבלות המחקר והמלצות למשך

בדומה למחקרים דומים אחרים, גם למחקר זה ישנן מגבלות שיש להיות מודעים להם בהבנת הממצאים ופרשנותם. נפתח ונציין שעל אף שאיסוף הנתונים התבצע על בסיס דגימה טלפונית אקראית, המדגם בסופו של יום לא היה מייצג בצורה מלאה ולא משקף באופן מיטבי את אוכלוסיית המחקר, הן בשל המגבלות הטבעיות של סקר טלפוני (חוסר ייצוגיות של מי שאינם עונים ו/או אינם מסוגלים לענות), והן בשל המגבלות של המדגם בפועל. כך לדוגמא, בסופו של יום המדגם כלל ייצוג יתר של תתי קבוצות מסויימות (לדוגמא, נשים משכילות). בנוסף, העובדה שלא נעשה שימוש במשקלות לתיקון הפער בדגימה, לא אפשרה לתקן את חוסר הייצוגיות הזו.

בנוסף, המחקר אינו מחקר אורך- לא יכולנו להצביע על רמת תחושת העוני הסובייקטיבי ותחושת ההדרה החברתית בשלבים מוקדמים לאורך החיים לפני ביצוע המחקר. כך שייתכן כי היסטוריית החיים ונסיבות אישיות עשויים להיות קשורים לממצאי המחקר.

המחקר גם אינו מספק הסבר להבדלים בין הקבוצות (משתתפים במסגרות למידה ומי שאינם משתתפים במסגרות למידה), יחד עם זאת נמצאו קשרים מובהקים סטטיסטית בין משתני המפתח ורובם היו בכיוון המצופה. יש צורך במחקרים נוספים שיוכלו להעמיק ואולי אף להבחין בין המשתתפים.

לבסוף, מחקר זה התמקד באנשים זקנים בגילאי 65 ומעלה ולא נבדק בהשוואה לתחושת העוני הסובייקטיבי וההדרה החברתית בקרב אוכלוסיית הצעירים והמבוגרים בישראל. מעניין היה לבחון את הממצאים ביחס להדרה על רקע המשאבים החומריים והחברתיים.

יש לזכור כי מחקר זה הוא חלק ממחקרים שנעשים ברחבי העולם המדגישים את הערך של קידום אסטרטגי של הפוטנציאל הטמון בקידום הזדמנויות של למידה לאורך החיים, פורמליות ובלתי פורמליות, עבור אוכלוסיית הזקנים. בכלל זה ניתן לכלול העצמה ובניית מיומנויות, כחלק מהפחתת ההדרה החברתית והעוני הסובייקטיבי מצד אחד ומן הצד האחר - מסגרות הלמידה יכולות לסייע בפיתוח חברות מזדקנות אקטיביות ומכילות יותר.

יש בממצאי המחקר כדי לחזק מדיניות ידידותית גיל, מדיניות התומכת בלמידה והכלה חברתית של זקנים לאו דווקא רק בהקשר של מסגרות למידה תומכות אלא ביצירת מרחבים קהילתיים נגישים, תחבורה ציבורית והרחבת פוטנציאל התרומה של הזקנים בחברה.

לבסוף, יש בממצאים כי להדגיש את החשיבות של העלאת המודעות וקידום עמדות חיוביות כלפי גיל הזקנה- פיתוח תוכניות חינוכיות וייצוגים בתקשורת שיכולים לסייע בשינוי התפיסות החברתיות גם בקרב הזקנים עצמם. ניתן לעודד זקנים לאמץ הזדמנויות למידה ולהילחם בהדרה החברתית.

ביבליוגרפיה

- אייזנשטדט, ש"נ. (1973). *החברה הישראלית*. ירושלים. הוצאת מאגנס.
- ברודסקי, ג', שנור, י ובאר, ש' (2017). בני 65+ בישראל שנתון סטטיסטי 2016. מאירס-ג'וינט-ברוקדייל, ירושלים.
- דורון, י. (2013). (עורך). *גילנות בחברה הישראלית הבניה חברתית של הזקנה בישראל*. רעננה: מכון ליר בירושלים הוצאת הקיבוץ המאוחד.
- הדר, י. (2000). *מפעלי אוריינות בישראל – "ביעור הבערות" ו"תהיל"ה"*. עבודת גמר לקבלת תואר "מוסמך", אוניברסיטת חיפה.
- הוכמן, י. (2021). *למידת אזרחים ותיקים: חולשות, עוצמות והבניה חברתית* [חיבור לשם קבלת תואר "דוקטור לפילוסופיה"] אוניברסיטת חיפה.
- וועדת החינוך, התרבות והספורט של הכנסת (29.2.2016). פרוטוקול דיון בנושא "בגרות למבוגרים". אתר הכנסת, און ליין:
https://production.oknesset.org/pipelines/data/committees/download_document_committee_session/files/23/3/2/322726.DOC
- טוקטלי, ר. (2004). *האדם לומד – לימודים במהלך החיים*. ירושלים: משרד החינוך והתרבות, האגף לחינוך מבוגרים.
- טוקטלי, ר. (2011). *חינוך מבוגרים בישראל – סקירה כללית*. בתוך ע' בסוק (עורך), *גדיש ביטאון לחינוך מבוגרים*, י"ב (עמ' 9-22).
- כהן, ר. (2011). *למידה לאורך החיים: הזכות והתועלת, החובה והאחריות*. בתוך ע' בסוק (עורך), *גדיש ביטאון לחינוך מבוגרים*, י"ג (עמ' 53-64).
- מכון מנדל. (2005) (נייר עמדה). *הצעת מתווה למדיניות משרד החינוך בלמידה לאורך החיים*. ירושלים: מכון מנדל.
- פנחס, א. (2018). *השלכות השינויים הדמוגרפיים על רמת החיים בישראל*. בתוך מ' שראל, וא' יקיר (עורכים), *דרכה של ישראל לשגשוג כלכלי חברתי*. פורום קהלת לכלכלה. <https://kohelet.org.il/wp-content/uploads/2018/03/economic.chartbook2018.pdf>

פסה, נ. (1984). החינוך המתמשך – מנוף לקדמה. בתוך ש' קודש, ו' קלמן (עורכים), ספר שחר עיונים בחינוך מבוגרים. (עמ' 304-311). ירושלים: הוצאת מרכז מרטין בובר – האוניברסיטה העברית ירושלים.

קווה, ג. (2014) (עורכת). פסיכולוגיה של הזדקנות וזיקנה. האוניברסיטה הפתוחה.

קורן, ח. (2013). גילנות מהי? הבניית המושג והגדרתו. בתוך: י' דורון (עורך), גילנות בחברה הישראלית – הבניה חברתית של הזקנה בישראל. רעננה: מכון ון ליר בירושלים, הוצאת הקיבוץ המאוחד.

קירמאייר, פ וקורן מ. (1999). אמנה חברתית בחינוך מבוגרים. ירושלים: משרד החינוך.

רון, י. דורון, י וסלונים – נבו, ו' (עורכים). (2008). הדרה חברתית וזכויות אדם בישראל. הוצאת רמות.

שנור, י וכהן, י. (2023). בני 65+ בישראל שנתון סטטיסטי 2022. מאיירס גוינט ברוקדייל.

Albuquerque, P. C., & Fontainha, E. (2023). Social Exclusion in Later Life, Evidence from the European Social Survey. *Older Workers and Labour Market Exclusion Processes*, 191. https://doi.org/10.1007/978-3-031-11272-0_11

Alkire, S., & Apablaza, M. (2016). Multidimensional poverty in Europe 2006–2012: illustrating a methodology. *Oxford Poverty and Human Development Initiative Working Papers*. <https://doi.org/10.13140/RG.2.1.3445.8481>

Allerhand, M., Gale, C. R., & Deary, I. J. (2014). The dynamic relationship between cognitive function and positive well-being in older people: a prospective study using the English Longitudinal Study of Aging. *Psychology and aging*, 29(2), 306. doi: [10.1037/a0036551](https://doi.org/10.1037/a0036551)

Asiamah, N., Mensah, H. K., & Oteng-Abayie, E. F. (2017). General, target, accessible population: Demystifying the concepts for effective sampling. *The Qualitative Report*, 22(6), 1607-1622. Retrieved from <http://nsuworks.nova.edu/tqr/vol22/iss6/9>

Barrett C. et al. (2021). Ageism. In: Hutton V., Sisko S. (eds), *Multicultural Responsiveness in Counselling and Psychology*. Palgrave Macmillan, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-030-55427-9_7

- Boeren, E., Cabus, S., & Mackie, A. (2023). Participation in Adult Learning: System Characteristics and Individuals' Experiences. In: Holford, J., Boyadjieva, P., Clancy, S., Hefler, G., Studená, I. (eds) *Lifelong Learning, Young Adults and the Challenges of Disadvantage in Europe*. Palgrave Studies in Adult Education and Lifelong Learning. Palgrave Macmillan, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-031-14109-6_4
- Bourdieu P. The Forms of Capital. In: *Readings in Economic Sociology*. 2002: 280-291.
- Börsch-Supan, A., Kneip, T., Litwin, H., Myck, M., & Weber, G. (2015). SHARE: a European policy device for inclusive ageing societies. *Ageing in Europe-Supporting Policies for an Inclusive Society*, 1-22. <https://doi.org/10.1515/9783110444414>
- Bracic, A. (2022). *Ethnicity and Social Exclusion*. UK: Cambridge U. Press.
- Buffel, T., Phillipson, C., & Scharf, T. (2012). Ageing in urban environments: Developing 'age-friendly' cities. *Critical social policy*, 32(4), 597-617.
- Buffel, T., & Phillipson, C. (2019). Ageing in a gentrifying neighbourhood: Experiences of community change in later life. *Sociology*, 53(6), 987-1004. <https://journals.sagepub.com/doi/pdf/10.1177/0038038519836848>
- Cebola, M., Santos, N., Dionisio, A. (2023). Worker-related ageism: a systematic review of empirical research. *Ageing & Society*, 43(8), 1882-1914.
- Chung, S., Kim, M., Auh, E. Y., & Park, N. S. (2021). WHO's global age-friendly cities guide: its implications of a discussion on social exclusion among older adults. *International journal of environmental research and public health*, 18(15), 8027. <https://doi.org/10.3390/ijerph18158027>
- Commins, P. (2004). Poverty and social exclusion in rural areas: characteristics, processes and research issues. *Sociologia ruralis*, 44(1), 60-75. [doi/abs/10.1111/j.1467-9523.2004.00262.x](https://doi.org/10.1111/j.1467-9523.2004.00262.x)
- Dean, H. (2016). Poverty and social exclusion. In: Platt, Lucinda and Dean, Hartley, (eds.) *Social Advantage and Disadvantage*. Oxford University Press, Oxford, UK, pp. 3-24. ISBN 9780198737070
- Dean, H., & Platt, L. (Eds.). (2016). *Social advantage and disadvantage*. Oxford University Press.

- Dench, S., & Regan, J. (2000). Learning in later life: Motivation and Impact. *Research Brief, 183*. UK : DfEE.
- Evans, K. (2006). The Rainbow concept of lifelong learning. *British Educational Research Journal, 32*(3), 527-534. <https://www.jstor.org/stable/i30032670>
- Fakoya, O. A., McCorry, N. K., & Donnelly, M. (2020). Loneliness and social isolation interventions for older adults: a scoping review of reviews. *BMC public health, 20*, 1-14. <https://doi.org/10.1186/s12889-020-8251-6>
- Flauzino, K. et al. (2022). Lifelong learning activities for older adults: a scoping review. *Educational Gerontology, 48*(11), 497-510.
- Formosa, M. (2011). Critical educational gerontology: A Third statement of first principles. *International Journal of Education and Ageing, 2*(1), 317-332. <https://www.um.edu.mt/library/oar/handle/123456789/1208>
- Formosa, M. (2012). Critical geragogy: Situating theory in practice. *Journal of Contemporary Educational Studies, 63*(5), 36-54. <https://www.um.edu.mt/library/oar/handle/123456789/1212>
- Formosa, M. (2019). Active ageing through lifelong learning: The University of the Third Age. In M. Formosa (Ed.), *The University of the Third Age and active ageing: European and Asian-Pacific perspectives* (pp. 3-18). Cham, Switzerland: Springer. doi.org/10.1007/978-3-030-21515-6
- Grace, A. P. (2013). *Lifelong learning as critical action: International perspectives on people, politics, policy, and practice*. Toronto: Canadian Scholars' Press.
- Holford, J., Milana, M., Webb, S., Waller, R., Hodge, S., & Knight, E. (2022). Shaping the field of lifelong education through three critical debates in the International Journal of Lifelong Education. *International Journal of Lifelong Education, 41*(6), 549-571. <https://doi.org/10.1080/02601370.2022.2160020>
- Ide, K., Jeong, S., Tsuji, T., Watanabe, R., Miyaguni, Y., Nakamura, H., ... & Kondo, K. (2022). Suggesting indicators of Age-Friendly City: social participation and happiness, an ecological study from the JAGES. *International Journal of Environmental Research and Public Health, 19*(9), 5096. <https://doi.org/10.3390/ijerph19095096>

- Jaakola, H., Ekström, M., & Guiland, A. (2015). Changing attitudes towards seniors as learners. Creating an understanding of seniors as digital storytellers. *EDULEARN15 Proceedings*.
- Jacobs, J., & Stessman, J. (2022). Objective and subjective poverty among older people and its association with health, function and mortality. *Innovation in Aging*, 4(Supplement_1), 657-658. <https://doi.org/10.1093/geroni/igac059.2426>
- Jamieson, A. (2007). Higher education study in later life: What is the point? *Ageing & Society*, 27(3), 363-384. [doi: 10.1017/S0144686X06005745](https://doi.org/10.1017/S0144686X06005745)
- Jiyun, K. I. M., & Jong-Eun, L. E. E. (2018). Social support and health-related quality of life among elderly individuals living alone in South Korea: a cross-sectional study. *Journal of Nursing Research*, 24(5), 316-323. [doi: 10.1097/jnr.0000000000000241](https://doi.org/10.1097/jnr.0000000000000241)
- Kim, J., Kim, J., & Han, A. (2020). Leisure time physical activity mediates the relationship between neighborhood social cohesion and mental health among older adults. *Journal of Applied Gerontology*, 39(3), 292-300. [doi: 10.1177/0733464819859199](https://doi.org/10.1177/0733464819859199)
- Kim, J. Y. J., Kim, E., & Lim, D. H. (2023). A meta-analysis of the effects of lifelong vocational education in South Korea. *European Journal of Training and Development*. [doi: 10.1108/EJTD-02-2023-0026](https://doi.org/10.1108/EJTD-02-2023-0026)
- Lemish, D., & Muhlbauer, V. (2012). “Can’t have it all”: representations of older women in popular culture. *Women & Therapy*, 35(3-4), 165-180. [doi: 10.1080/02703149.2012.684541](https://doi.org/10.1080/02703149.2012.684541)
- Lee, S. (2021). Social exclusion and subjective well-being among older adults in Europe: findings from the European social survey. *The Journals of Gerontology: Series B*, 76(2), 425-434. doi.org/10.1093/geronb/gbaa172
- Lee, J., & Desjardins, R. (2019). Inequality in adult learning and education participation: the effects of social origins and social inequality. *International Journal of Lifelong Education*, 38(3), 339-359. doi.org/10.1080/02601370.2019.1618402
- Levitas, R., Pantazis, C., Fahmy, E., Gordon, D., Lloyd-Reichling, E., & Patsios, D. (2007). The multi-dimensional analysis of social exclusion.

- Li, Y., Shi, H., & Sun, L. (2023). The impact of learning engagement on the subjective well-being of disadvantaged older adults in China. *Frontiers in Public Health*, 11, 1196692. <https://doi.org/10.3389/fpubh.2023.1196692>
- Łuczak, A., & Kalinowski, S. (2021). Measuring subjective poverty: Methodological and application aspects. In *Conference of the Section on Classification and Data Analysis of the Polish Statistical Association* (pp. 263-274). Cham: Springer International Publishing. <https://doi.org/10.1007/978>
- McBride, J., & Smith, A. (2022). 'I feel like I'm in poverty. I don't do much outside of work other than survive': In-work poverty and multiple employment in the UK. *Economic and Industrial Democracy*, 43(3), 1440-1466. <https://doi.org/10.1177/0143831X211016054>
- Merriam, S. B., & Kee, Y. (2015). Promoting community wellbeing: The case for lifelong learning for older adults. *Journal of Adult Education Quarterly*, 64(2), 1-17. [doi: 10.1177/0741713613513633](https://doi.org/10.1177/0741713613513633)
- Mitchell, O. S., & Lusardi, A. (2022). Financial literacy and financial behavior at older ages. In *The Routledge Handbook of the Economics of Ageing* (pp. 553-565). Routledge. <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.4006687>
- Moffatt S, Glasgow N (2009) How useful is the concept of social exclusion when applied to rural older people in the United Kingdom and the United States? *Reg Stud* 43: 1291–1303. <https://doi.org/10.1080/00343400903002697>
- Myck, M., Najsztab, M., & Oczkowska, M. (2020). Implications of social and material deprivation for changes in health of older people. *Journal of Aging and Health*, 32(5-6), 371-383. [doi: 10.1177/0898264319826417](https://doi.org/10.1177/0898264319826417)
- Nájera, H., & Gordon, D. (2023). A Monte Carlo Study of Some Empirical Methods to Find the Optimal Poverty Line in Multidimensional Poverty Measurement. *Social Indicators Research*, 167(1), 391-419. <https://doi.org/10.1007/s11205-023-03099-5>
- Narushima, M., Liu, J., & Dirstelkamp, N. (2013). The Association between lifelong learning and psychological well-being among older adults: Implications for interdisciplinary health promotion in an aging society. *Journal of Activities, Adaptation and Aging*, 37(3), 239-250. <https://doi.org/10.1080/01924788.2013.816834>

- Narushima, M., Liu, J., & Diestelkamp, N. (2018). Lifelong learning in active ageing discourse: its conserving effect on wellbeing, health and vulnerability. *Ageing & Society*, 38(4), 651-675. <https://doi.org/10.1017/S0144686X16001136>
- Nicholson, N. R. (2012). A review of social isolation: an important but underassessed condition in older adults. *The journal of primary prevention*, 33, 137-152. [doi 10.1007/s10935-012-0271-2](https://doi.org/10.1007/s10935-012-0271-2)
- Nilsen, C., Celeste, R. K., Lennartsson, C., McKee, K. J., & Dahlberg, L. (2022). Long-term risk factors for old-age social exclusion in Sweden: a 30-year longitudinal study. *Archives of Gerontology and Geriatrics*, 103, 104760. <https://doi.org/10.1016/j.archger.2022.104760>
- O'Loughlin, K., Browning, C., & Kendig, H. (Eds.). (2017). *Ageing in Australia: challenges and opportunities*. New York (US): Springer New York.
- Osborne, M., & Brokowska, K. (2017). A European lens upon adult and lifelong learning in Asia. *Journal of Asia Pacific Education* 18, 269-280. <https://doi.org/10.1007/s12564-017-9479-4>
- Scharf, T. (2015). Between inclusion and exclusion in later life. In *Ageing through Austerity* (pp. 113-130). Policy Press. doi.org/10.51952/9781447316251.ch008
- Silver, H. (2007). The process of social exclusion: The dynamics of an evolving concept, Department of Sociology Brown University, *CPRC Working Paper* 95.
- Sunwoo L. (2020). Social Exclusion and Subjective Well-being Among Older Adults in Europe: Findings From the European Social Survey, *The Journals of Gerontology: Series B*, 76 (2), 425-434, <https://doi.org/10.1093/geronb/gbaa172>
- Victor, C. R., & Yang, K. (2012). The prevalence of loneliness among adults: a case study of the United Kingdom. *The Journal of psychology*, 146(1-2), 85-104. <https://doi.org/10.1080/00223980.2011.613875>
- Walsh, K., Scharf, T., & Keating, N. (2017). Social exclusion of older persons: A scoping review and conceptual framework. *European Journal of Ageing*, 14(1), 81-98. doi.org/10.1007/s10433-016-0398-8
- Wang, J., Mann, F., Lloyd-Evans, B., Ma, R., & Johnson, S. (2018). Associations between loneliness and perceived social support and outcomes of mental health problems:

a systematic review. *BMC psychiatry*, 18, 1-16. <https://doi.org/10.1186/s12888-018-1736-5>

World Health Organization. (2002). Active ageing: A policy framework. Geneva: World Health Organization.

הצעת שאלון בנושא: למידת מבוגרים עוני והזרה

עבור: (אוניברסיטת חיפה)

שיטה: סקר טלפוני בקרב 500 גברים ונשים בגילאי 65 ומעלה, המהווים מדגם ארצי ומייצג של אוכלוסייה זו במדינת ישראל (מגזר יהודי בלבד)

שאלות דמוגרפיה (לפני הסקר): יישוב, דת, מגדר, גיל, רמת דתיות.			
שלו, שמי: _____ מחברת גאוקרטוגרפיה, אנו עורכים סקר _____ אודה לך אם תסכים להקדיש לי מספר דקות מזמנך, ולהשיב לי על מספר שאלות. תשובותיך יישארו אנונימיות והמידע שתספק ישמר למטרות מחקר בלבד.			
כעת אקרא כמה משפטים המתייחסים לקשרים חברתיים. לגבי כל משפט, דרג/י בבקשה באיזו מידה משפטים אלו מתארים או שאינם מתארים את מצבך, כאשר 1 מציין בכלל לא מתאר, ו-4 מציין שמתאר במידה רבה:			
(בהקראה, תשובה אחת, סדר משתנה)			
בכלל לא מתאר	לא כל כך מתאר	די מתאר	מתאר במידה רבה
1.	אני משתתפת/ת במפגשים משפחתיים		
2.	אני משתתפת/ת בתחביבים, בפעילות פנאי, מרכזי תרבות הצגות או סרטים		
3.	אני נפגש/ת עם חברים, עמיתים ושכנים		
4.	המעגל החברתי שלי מתרחב עם השנים		
5.	אני מכיר/ה אנשים שאני יכול לחלוק איתם את הדאגות האישיות שלי		

שאלות 6-10, 11-15 בסדר משתנה	
כעת אקרא כמה משפטים המתייחסים למשאבים חומריים וכספיים. לגבי כל משפט, דרג/י בבקשה באיזו מידה משפטים אלו מתארים או לא מתארים את מצבך, כאשר 1 מציין בכלל לא מתאר, ו-4 מציין שמתאר במידה רבה:	
(בהקראה, תשובה אחת, סדר משתנה)	
בכלל לא מתאר	לא כל כך מתאר
די מתאר	מתאר במידה רבה
6.	אני נמנע/ת מלפגוש אנשים בגלל כסף
7.	אני לא יכול/ה להרשות לעצמי פעילות תרבות ופנאי
8.	אני מדלג/ת על ארוחות כי חסר לי כסף
9.	קשה לי לשלם את חשבונות החשמל שלי מדי חודש
10.	אני לא יכול/ה לקבל טיפול רפואי מסיבות כלכליות
כעת אקרא כמה משפטים המתייחסים להשתתפות חברתית/אזרחית. לגבי כל משפט, דרג/י בבקשה באיזו מידה משפטים אלו מתארים או לא מתארים את מצבך, כאשר 1 מציין בכלל לא מתאר, ו-4 מציין שמתאר במידה רבה:	
(תשובה אחת, סדר משתנה)	
בכלל לא מתאר	לא כל כך מתאר
די מתאר	מתאר במידה רבה
11.	אני משתתפ/ת בבחירות לכנסת
12.	אני משתתפ/ת בבחירות לרשויות המקומיות
13.	אני חבר/ת מפלגה
14.	אני מתנדב/ת פעיל/ה
15.	אני מרגיש חיוני ומשמעותי

כעת אקרא כמה משפטים המתייחסים לזכויות ושירותים. לגבי כל משפט, דרג/י בבקשה את מידת הסכמתך, כאשר 1 מציין שאת/ה בכלל לא מסכים/ה, ו-4 מציין שאת/ה מסכים/ה במידה רבה:	
(בהקראה, תשובה אחת, סדר משתנה)	
בכלל לא מסכימ/ה	לא כל כך מסכימ/ה
די מסכימ/ה	מסכימ/ה במידה רבה
16.	יש שוויון הזדמנויות בתעסוקה לבני גילי
17.	אני יכול/ה לקבל שירותי בריאות <u>באופן דיגיטלי</u> בקלות ובנוחות כשאני צריך את זה
18.	אני יכול/ה לקבל שירותי בריאות <u>באופן פיזי</u> בבית חולים/ קופ"ח קלות ובנוחות כשאני צריך את זה
19.	אני יכול/ה לקבל שירותי בנקאות <u>דיגיטלי</u> בקלות ובנוחות כשאני צריך/ה אותם
20.	אני יכול/ה לקבל שירותי בנקאות <u>פיזית</u> בקלות ובנוחות כשאני צריך/ה אותם
21.	יש מרכזי תרבות, מרכזי רווחה ומרכזי למידה שבהם אני יכול/ה להשתמש באופן חופשי בקהילה שלי
22.	אני יכול/ה להשתמש באופן חופשי בתחבורה ציבורית
23.	באיזו מידה את/ה תופס/ת כי <u>השירותים כיום</u> מונגשים וזמינים עבורך (לדוגמה בתחום הבריאות/ בנקים/ מידע/רשות מקומית)?
	(תשובה אחת, ללא הקראה, לסוקר: מי שאומר שלא מונגש לשאול אם בכלל לא, או לא כל כך, ומי שאומר מונגש לשאול אם די מונגש או במידה רבה)
	בכלל לא מונגשים וזמינים עבורי
	לא כל כך מונגשים וזמינים עבורי
	די מונגשים וזמינים
	מונגשים וזמינים במידה רבה

בקרב מי שציין לא כל כך או די או מונגשים זמנים במידה רבה (קודים 2 או 3 או 4 בשאלה 23)	
24. מדוע לדעתך שירותים אלו מונגשים זמנים עבורך? אנא פרטי ככל האפשר את הסיבות	
(שאלה פתוחה, כמה שיותר לדובב)	
בקרב מי שציין בכלל לא מונגשים זמנים, לא כל כך, די מונגשים (קודים 1 או 2 או 3 בשאלה 23)	
25. מה גורם לשירותים אלו להיות <u>לא</u> מונגשים זמנים עבורך? אנא פרטי ככל האפשר	
(שאלה פתוחה, כמה שיותר לדובב)	
26. באיזו מידה לדעתך השירותים <u>בתחום הלמידה</u> כיום (לדוגמה אוניברסיטאות/ מכללות/ קורסים/ מדיה דיגיטלית/ לימודי דת) באזור מגוריך מונגשים זמנים עבורך?	
(תשובה אחת, ללא הקראה, לסוקר: מי שאומר שלא מונגש לשאול אם בכלל לא, לא או לא כל כך, ומי שאומר מונגש לשאול אם במידה מועטה, בינונית, במידה רבה)	
בכלל לא מונגשים זמנים עבורי	
לא כל כך מונגשים זמנים עבורי	
די מונגשים זמנים	
מונגשים זמנים במידה רבה	
בקרב מי לא כל כך עד במידה רבה (קודים 2 או 3 או 4 בשאלה 26)	
27. בזכות מה השירותים בתחום הלמידה מונגשים עבורך? אנא פרטי ככל האפשר את כל האמצעים העומדים ברשותך על מנת לצרוך שירותים אלו כאשר תהיה מעוניין בהם	
(שאלה פתוחה, כמה שיותר לדובב)	

	בקרב מי שציין בכלל לא מונגשים עד די מונגשים (קודים 1 או 2 או 3 בשאלה 26)
28.	מדוע השירותים בתחום הלמידה <u>אינם</u> מונגשים עבורך? אנא פרטי/י ככל האפשר את כל הסיבות שמקשות עליך לצרוך שירותים אלו בהנחה והיית מעוניין בהם. (שאלה פתוחה, כמה שיותר לדובב)
29.	האם את/ה משתתפ/ת באופן פעיל וקבוע על בסיס <u>יומי או שבועי</u> בפעילות למידה קבועה כלשהי (לדוגמא: מכללה, אוניברסיטה, אשכולות, כיתות ותיקים, קורס למידה מתנ"ס או קתדרה)? (תשובה אחת, ללא הקראה, לסוקר: מי שאומר חוג שחייה, התעמלות או מוזיקה לא נחשב פעילות למידה)
	משתתף/ת
	לא משתתף/ת
30.	להערכתך, מהי רמת ההכנסה הדרושה למשק בית כמו שלך, בכדי למנוע מצב של עוני? (לסוקר: נטו, כמה כסף צריך, תשובה נומרית)
31.	להערכתך, כמה משק הבית שלך נמצא מעל או מתחת לרמה זו? (תשובה אחת, ללא הקראה, לסוקר: מי שאומר מעל לשאול אם קצת או הרבה, מי שאומר מתחת לשאול אם קצת או הרבה)
	הרבה מעל רמה זו
	קצת מעל רמה זו

	פחות או יותר ברמה זו	
	קצת מתחת לרמה זו	
	הרבה מתחת לרמה זו	
	לא יודע/ת	
32.	מהו מצב בריאותך, בדרך כלל?	
	(תשובה אחת)	
	טוב מאוד	
	טוב	
	סביר	
	רע	
	רע מאוד	
	לא יודע, מסרב	
	כעת אקרא כמה משפטים המשקפים התייחסות של חלק מהציבור לאנשים מבוגרים (בני 65 ומעלה). לגבי כל משפט, דרג/י בבקשה את מידת הסכמתך, כאשר 1 מציין שאת/ה בכלל לא מסכים/ה, ו-7 מציין שאת/ה מסכים/ה במידה רבה:	
	(בהקראה, תשובה אחת, סדר משתנה)	
	בכלל לא מסכימ/ה	לא כל כך מסכימ/ה
	די מסכימ/ה	מסכימ/ה במידה רבה
33.	טוב לומר לאנשים זקנים שהם זקנים מדי מכדי לעשות דברים מסוימים; אחרת, כאשר הם בסופו של דבר ייכשלו, רגשותיהם עלולים להיפגע	
34.	גם אם הם רוצים, אסור לאפשר לאנשים זקנים לעבוד, מכיוון שהם כבר שילמו את חובם לחברה	
35.	גם אם הם רוצים, אסור לאפשר לאנשים זקנים לעבוד, מכיוון שהם חלשים ועלולים לחלות	
36.	טוב לדבר לאט לאנשים זקנים כי עלול לקחת להם זמן להבין את מה שנאמר להם	

47. כמה אנשים מתגוררים איתך במשק הבית?	
(תשובה אחת, ללא הקראה)	
1	
2	
3	
4	
5	
6	
7 ומעלה	
אני מתגורר/ת לבד	
שאלות דמוגרפיה נוספות לאחר הסקר: מצב משפחתי, מספר ילדים באופן כללי, הכנסה, השכלה, ארץ לידה, שנת עלייה.	
שאלת שנת לידה	
באיזה שנה נולדת?	
(מספר נומרי)	

לא יודע/ת / מסרב/ת	
שאלת ארץ לידה	
מהי ארץ לידתך?	
(בהקראה, תשובה אחת)	

אירופה / צפון אמריקה	
צפון אפריקה / מזרח תיכון	
ברית המועצות לשעבר	
אחר	
שאלת מספר ילדים	
האם יש לך ילדים, אם כן, מהו מספר הילדים?	
1	
2	
3	
4	
5	
6	
7	
8 ומעלה	
אין לי ילדים	